

A reneszánsz palotától a török fürdőig

Buda változó képe a XV-XVII. századi forrásokban

Jelige: RLL-527

Város a „Duna fölött”

A középf- és újkorai Buda látványa, nagysága mellett egyetlen történelmi korban sem tudtak szó nélkül elmenni a kortársak, szépségét az itáliai városokéval vetették össze.¹ A törökök költője Ramazán nyugat Bagdadjának nevezte; Dsélálzáde erejét rendkívülinek nagyította fel: „*Terjedelmes falaival, szilárd építésével, égig érő tornyával s a Fiastyúkig felnyúló bástyaival rendkívül erős vár*”.² A dualizmus idején a Bécs ellenpontjaként kiépült város a mintát adó világvárosról „Kelet Párizsa”³ nevet kapta. Máskor Kisfaludy szállóigévé vált sorát, a nemzet erejének szimbólumaként jelenítették meg „él még magyar, áll Buda még”.

A csodálkozás egyáltalán nem véletlen, nem alaptalan. Nemcsak az épített örökség szépsége, de a kedvező természeti adottságok sokasága és fensége szükségszerűen ihlette meg a mindenkorai utazót. Valóban, a természet nem fukarkodott a kedvező adottságokkal. A Gödöllői-dombság, az Alföld síkvidéke és az attól éles tektonikai határ mentén környezete fölé magasodó Budai-hegység találkozása ideális lehetőséget kínált az ember megtelepedéséhez. A három eltérő adottságú táj találkozásán, a történelem során hol azokat egymástól elválasztva, máskor összekötve folyt és folyik Európa egyik legnagyobb folyója, a Duna.

A töréses szerkezetű hegység hévvizekben gazdag forrásai a Budai törésvonal mentén bukkannak a felszínre. Ez az adottság a fürdővárosi szerepkör kialakítását tette lehetővé a történelem különböző századaiban. A kőben és fában való gazdagság egyéb építőanyagokkal együtt az épített környezet kialakításának feltételeit kínálták⁴. A Duna nemcsak a vízi út lehetőségét teremtette meg az itt élő, szorgalmas emberek számára, de hallal és más táplálékok gazdagságával látta el az itt élőket. Egy francia dominikánus szerzetes áradozva a következőképpen írt erről (1308): „...*A dunai részt a középén átfolyó, ama nevezetes Duna nevű folyó, a világ egyik legnagyobb folyója öntözi, amely telve van minden fajta hallal, és kelet felé folyik. Más folyók is öntözik ... Mindezek a folyók hajózhatók, és bővelkednek halakban, mint amilyen a viza, a legnagyobb és legízletesebb hal, vagy a kecsege, a csuka és más halak, például a márna és a többi...*”.⁵

¹ Zolnay László (1969): Ünnepek és hétköznapiak a középkori Budán. 13.p.; Csukovits Enikő (1997): Liliom és holló. 63.p.

² http://209.85.129.132/search?q=cache:WhZHdOgAi2IJ:www.osservatorioletterario.net/madzsariturki.pdf+Kem%C3%A1lpasaz%C3%A1de+Buda&hl=hu&ct=clnk&cd=19&gl=hu&lr=lang_hu - Dsélálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása. In: Török hadak Magyarországon 1526-1566. Szerk.: Kiss Gábor. 80.p.

³ Bácskai Vera–Gyáni Gábor–Kubinyi András (2000): Budapest története a kezdetektől 1945-ig. 11.p.

⁴ Udvarhelyi Károly (1973): Magyarország természeti és gazdasági földrajza. 229., 232.p.

⁵ Szemelvények a SZAP – Budapest Duna-szakaszáról. Fleischer Tamás összeállítása (21. jegyzet)

A budai Várhegy, jó védelmet nyújtva, önálló szigetként emelkedik a környezete fölé. Geomorfológiailag a Duna és az Ördög-árok közös teraszszigete. Alapja budai márga, erre dunai kavics, legfelül régebbi forrásokból lerakódott édesvízi mészkő települt”.⁶ A kedvező természeti adottságok sokasága régtől fogva ide vonzották a lakóhelyet kereső embereket. A paleolit kor embere közel fél millió évvel ezelőtt már megtelepült e helyen. Éltek itt a paleolit-, neolit-és bronz-kor egymást követő kultúráinak emberei csakúgy, mint a kelták, a rómaiak stb. A magyarok 890-900 körül telepedtek le a környéken. A Várhegyen az Árpád-korban falu nyomaira bukkant a régész Zolnay László.⁷

A város, amit akkor Budának⁸ hívtak a hajdani Aquincumra települt, s utcahálózataiban többnyire megőrizte a római-kor örökségét. A 13. században Közép-Európa egyik legfontosabb tranzitközpontjává vált, amiben külső tényezők is jelentős szerepet játszottak, pl. Bizánc eleste. Ekkoriban itt találkoztak a Velencéből és Dalmáciából érkező áruk az Oroszországból jövőekkel, fekvéséből és jól védhetőségéből adódóan a dunai hajóforgalom fontos pihenőhelyévé vált. A kereskedelem ugrásszerű fejlődésnek indult.⁹

Buda lakosságának ekkor nagy hányadát tették ki a böszmények és a németek. A németek betelepülését a 13. század első harmadában elősegítette II. András királyunk német származású felesége, Gertrudis királyné. Úgynevezett lokációs településeket alakítottak ki számukra, amit egy király által kinevezett nemesi származású vezető, a lokátor igazgatott. Természetesen ehhez a tisztséghez jelentős kedvezmények is társultak (ítélkezett a lakók felett, birtoka adómentes volt, malommonopóliumot kapott).

Az egyenletes ívű fejlődést megszakította a mongol seregek 1241. esztendőben bekövetkezett támadása. A muhi csata után az ellenség előtt nyitva állt az út a védtelen ország belseje felé. Budán a tatárok hihetetlen pusztítás végeztek. A város ostroma után vérfürdőt rendeztek a lakosok körében, a megmenekültek egy része egy domonkos kolostorba menekült. Miután ezt sikertelenül próbálták ostromolni a tatárok, felgyújtották, így a bent levők mind elpusztultak.¹⁰

⁶ Udvarhelyi i.m: 230.p. A szerző nem tekinti a Várhegyet a Budai hegység részének. Mások pl. Switzer Ferenc geológus oda sorolja azt. Lásd: Zolnay László (1982): Az elátkozott Buda. Magvető. 41.p.

⁷ Zolnay i.m.

⁸ A korai városaink két típust képviseltek: az egyik esetében a városképző mag, meghatározó telepítő tényező a vár; a másik a vár nélkül, halmaz jellegű települési mód. Buda (a mai Óbuda) ez utóbbihoz tartozott. Kezdetben területén királyi udvarhely alapult, és nem vált püspöki székhelyé. Orseolo Péter prépostságot alapított, s a mai Lajos utca helyén húzódó Kovács utcában iparosok és kereskedők sokasága telepedett le. Granasztói György (1980): A középkori magyar város. 53.p.

⁹ Granasztói im. 69.p.

¹⁰ U.o.: 70-71.p.

IV. Bélát a mongol dúlás és az ország kiszolgáltatott helyzete (kevés az erődítmény, fegyelmezett, ütöképes hadsereg hiánya) politikai irányváltásra kényszerítette. Települések sokaságát emelte városi rangra, megadva ezzel a városfal építésének jogát. Pest német polgárai 1244-ben kaptak oklevelet, kiváltságaikat az európai mintát közelítő „fehérvári jog” alapján szabták meg. Ezzel lényegében a teljes körű – később megnyirbált – önkormányzat kiépülését biztosították.¹¹ Az 1241. utáni országépítés hangulatát és célját jól tükrözi az alábbi versezet: *„Örvendjen a védelemnek / Az ideérkező polgár és vendég, / Nyerjenek a vétkesek megbocsátást; / Az igazak pedig jutalmat”*.¹²

A király elhatározta egy erődített város létrehozását a budai Várhegyen (1. kép). Ennek kettős oka volt: egyrészt gyarapítja az ország kővárainak számát, másrészt innen ellenőrizni lehetett a Dunát, valamint a pesti és a jenői révet. A magyar lakosság már 1243-tól elkezdett, a római kori Aquincum helyére települt Budáról, a biztonságot jelentő helyre átköltözni. Uralkodói parancsra 1247-től kezdődően - és a tatárok közeledéséről szóló álhír miatt - a pesti német polgárok áttelepülése is megkezdődött, akik kiváltságaikat megtarthatták. Az idetelepült lakosság zöme német volt. Az új várost Budának, a németek Pest német nevén „Ofennek” nevezték (a „pest” név kemencét jelent). A régi Budát pedig Óbudának kezdték hívni. A város alaprajza, utcahálózata követte a Várhegy platójának dél felé keskenyedő peremvonalait, az utcák a középső és északi részen hegyes szögben futnak a Duna felőli utcák felé. Találkozásukkor hangulatos terek alakultak ki (2. kép). Az utcarend gyakorlatilag 1270-es évekre kiépült.¹³

A feltelepedő népesség etnikai alapon elkülönülve telepedett le. Az először felköltöző magyarok a Szent. Magdolna templom környékét foglalták el. A központnak (is) számítandó piacuk helyét a templom előtti téren alakították ki. A német polgárok néhány évvel később Várhegy középső részére költöztek fel. 1248-ban már „új helyén állt (a mai Mátyás templom helyén) a Boldogasszony plébániájuk. ...”¹⁴.

Igaz, hogy az Árpád-kor későbbi évtizedeiben a városi kiváltságok némiképp szűkültek, de az megállapítható, hogy Buda mindvégig az ország - gazdasági és politikai szempontból egyaránt - legerősebb városa maradt. IV. Béla alapítása nagyon sikeresnek bizonyult.

¹¹ Engel Pál (1980): Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. 228.p.

¹² A latin nyelvű feliratos kőtáblát a feltételezések szerint éppen Buda területén találták meg. A védelemnek való örvendő arra utal, hogy azt valamikor az 1241 utáni időkben készítették. Granasztói i.m. 73.p.

¹³ Engel i.m. 228.p.; Granasztói i.m. 73.p. Az új város patríciusai, a német polgárok fontosabb irataikon még sokáig a „castrum novi montis Pestiensis – Pestújhegyi Vár” feliratú pecsétjüket használták. Gyáni – Kubinyi i.m. 24.p.

¹⁴ Granasztói i.m.: 73-74.p. Gyáni - Kubinyi szerint a Boldogasszony templomuk már 1747-ben állott. Gyáni – Kubinyi i.m.: 24.p.

II.

Visegrád helyett Buda a főváros

Az Árpádház kihalása után öt uralkodó dinasztia váltotta egymást Magyarországon: az Anjouk, a Luxemburgok, a Hunyadiak a Jagellók és a Habsburgok. Uralkodásuk elsősorban az országos politikára hatott, de döntő módon befolyásolta Buda történetének alakulását, fejlődését is.

Az Anjouk idején Buda nem igazán nyerte el az új uralkodó tetszését. A trónra aspiráló királlyal szembeni fellépés, a pápa európai botrányt és köznevetséget kiváltó kiátkozása I. Károly ellenszenvét fokozta nyakas alattvalóival szemben; a budai szőlők megsemmisítése a városlakók felháborodását növelte. Ugyan az 1309-es, második megkoronázása a királynak a Nagyboldog-asszony templomban, akár a közeledés jeleként is értékelhető lett volna, az ifjú király székhelyét mégis előbb Temesvárra, majd a hatalom megszilárdítása után a közeli Visegrádra helyezte.¹⁵ (Gondoljunk csak az 1335-ös királytalálkozó helyszínére.) Az Anjouk országos ügyeiket többnyire Visegrádon intézték.

Károly Róbert nagyarányú reformintézkedéseinek köszönhetően az ország városainak fejlődése nagy léptekkel haladt az európai fejlődés irányába. A cseh – morva, lengyelországi, balkáni kereskedelmi útvonalak mentén kialakuló városok (*libera civitas*) mellett, éppen e kereskedelmi útvonalak metszéspontjánál Buda (is) gyorsan fejlődött. Kiváltságai európai jellegű várossá emelték.¹⁶ A király ugyan nem tért vissza a Várhegyre, de palota építésébe fogott 1320–1330 között a Kelenföldi kapu előterében. Utódai egészen nagyszabású építkezésekbe kezdtek. I. Lajos, fivérének István hercegnek 1355-re már elkészíttette a látképi jellegzetességű, a későbbi ábrázolásokon (pl. Schegel-metszet) is látható István tornyot. Alig húsz év múlva már állt a palota legjelentékenyebb része, az anticamera – a követségek fogadásának, díszes események állandó színhelye volt.¹⁷

Az utóbbi évtizedekben átértékelt és jelentős uralkodónak tekintett Zsigmond is tudatos városfejlesztő politikát folytatott. Támaszt remélt a városokban, védte, segítette fejlődésüket. Igaz a megerősödő középpolgárság hatalmi harcát Budán (és más városokban) a német (nürnbergi származású) patríciusok ellen megakasztotta, amit a híres Budai Jogkönyv

¹⁵ Engel i.m. 266-268.p.

¹⁶ U.o. 275.p.

¹⁷ Granasztói i.m. 121.p.

írásban is megőrzött,¹⁸ de segítette fejlődését. Vezető kereskedelmi – gazdasági szerepét azzal is növelte, hogy az 1405. I. dekrétumban, az egységként kezelt országban az egységes budai mérték használatát írta elő.

Az Anjou-kor végén a király ismét gyakran tartózkodott Budán. A Nagy Lajos nyomába lépő Zsigmond is azt tekintette fővárosnak. Hatalma megszilárdulása után a főhatóságok is visszaköltöztek a Várhegyre. Igaz, hogy a király, bekapcsolódva a nemzetközi, európai politikába, egyre kevesebb időt töltött kedvelt városában. Másfelől, mint német-római császár, szükségszerűen rangjának megfelelő módon igyekezett budai építkezésekkel a város fényét emelni. A gyakori követjárás, vendégek fogadása, a méltóság mindezt megkövetelte és a kor el is várta tőle.

A reneszánsz – kori Buda

A középkori Itáliában –állítólag –az a szállóige járta: „*Kerek Európának három város a gyöngye, Velence a vizeken, Buda a hegyen, a síkon Firenze*”.¹⁹ Már maga az összehasonlítás is megtisztelő a magyar fővárosra nézve, de az állítás igaza hihetetlennek tűnik. Vagy talán nem ismerjük eléggé a középkori Budát, jeles épületeit, a templomokat, a palotát? Az bizonyos, hogy sem metszeteken nem látunk pl. a királyi palotáról teljes képet, sem a megmaradt épületek - a számtalan átépítések miatt - nem őrzik tisztán eredeti formájukat, árulkodó szépségüket.

A város fekvése

Az első látásra meghökkentő és szembetűnő volt a korabeli utazónak, hogy a széles Duna (Danubius)²⁰ partján, festői környezetben terült el a város. A Mátyás kegyelmétől sokat remélő, de mégis a kíváncsi idegen szemüvegével Magyarországra tekintő Ransanus, a humanista tollforgatásra jellemző képekkel és stílusban a Dunát „*valamennyi európai folyó közül a leghíresebb[nek], sőt — ahogy néhány szerző állítja — a világ valamennyi folyama közül a Gangesz és a Nilus után a legnagyobb[nak]*” tartja,²¹ de legalább ilyen fontosnak tartotta kiemelni a főváros Buda „fényes” voltát. Az 1432-ben erre járt francia utazó (is) tudta, hogy Buda „*Magyarország fővárosa, hosszasan elnyúló hegyen áll. Kelet felé a Duna folyik,*

¹⁸Eszerint csak az lehetett bíró, akinek négy nagyszülője német, önmaga legalább hat éve esküdtként tevékenykedett a városvezetésben.

¹⁹ Zolnay (1969) im. 13.p. ;Csukovits im. 63.p.

²⁰Szemelvények a SZAP – Budapest Duna-szakaszról. Fleischer Tamás összeállítása (21. jegyzet)

²¹ Ransanus (1985): A magyarok történetének rövid foglalata. 79.p.

nyugati oldalán völgy terület el".²² Az ugyancsak szemtanú szemével látó, 1502-ben magyar földre lépő francia nemes, Pierre Choque kevésbé a hegy hosszát, hanem nagyon helyesen annak városépítésre való alkalmasságát emelte ki: „*Buda lapos hegyen áll, mintegy fél mérföldnyire gyönyörű szőlőhegyek láthatók*".²³ Ezt a megfogalmazást pontosabbnak érezzük, de mindkét leíró érezhetően látta is a fővárost, s jól rögzítette geográfiai helyzetét.

A királyi vár és palota

Az utazók a hely azonosítása után rögtön a királyi palota helyét állapították meg, nyilván az épületegyüttesével kitűnt, környezete fölé emelkedett. Így látta azt Brocquiére is, pedig akkor még a Zsigmond-kori palota sem készült el egészen: „*Kelet felé a Duna folyik, nyugati oldalán völgy terület el, délen nagy palota emelkedik, mely a kapu felett uralkodik, e palotát a császár kezdte építtetni, mely befejezése után nagyszerű és erős leend*".²⁴ Az egyébként tárgyilagos Pierre Choque, Mátyás halálát követően járt Budán, s nem állhatta meg, hogy (némi) elragadtatással, de pontosan írjon a látottakról: „*A várpalota a lehető legszebb fejedelmi lak; szépségét az elragadó fekvés még jobban növeli*".²⁵

A francia lovag már látta a reneszánsz uralkodó építkezéseit, annak palotáját. Erről a legrészletesebben – az általunk ismert források közül – Bonfini írt. Ha leszámítjuk, hogy a megrendelésre írt munkája nem mentes jól átgondolt „hízélgéstől”, s túlzó állításoktól, leírása hihető, egy XV. századi „útikalauz” elvárásainak, annál többnek is teljes egészében megfelel. Állítását, ami szerint „*Zsigmond nagyszerű építkezésén kívül semmi megtekintésre méltó nem volt*” a várban, mai szemmel elfogadhatatlannak gondoljuk. A fenti megállapítás szerint is imponáló, nagyon szép lehetett a császár és király által emeltetett épület. Legszebb része a Friss(értsd: új)-palota, belső termeinek látványáról Mátyás esküvőjéről szóló beszámolókból nyerhetünk hiteles képet [Itt tartották az esküvőt]. Az a királyi vár északi, város felőli oldalán, kelet – nyugati tájolással épült (3. kép). Külsőjével, imponáló méretével, csodálatra méltó része a nagyterem, amely hetven méter hosszú és tizennyolc méternél valamivel szélesebbre (18,5 m) épült.²⁶ Az itt alkalmazott érett gótikus stílus (Parlél-iskola hatása) „néhány elemében franciás, de teljes egészében eredeti”, amellyel a magyar és a közép-európai világi

²² Bertrandon de la Brocquiére utazása. 1432. In.: Szamota István (1891): Régi utazások Magyarországon és a balkán félszigeten. 92.p.

²³ Pierre Choque: Candale-i Anna (II. Ulászló felesége) utazása Zenggről Budára 1502. In.: Szamota im.: 142.p.

²⁴ Bertrandon de la Brocquiére i.m.: 93.p.

²⁵ Pierre Choque i.m.: 142.p.

²⁶ Gerevich László: Budapest építészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. In.: Budapest története, Szerk: Gerevich László – Kosáry Domokos (1973). 270.p.; Zolnay (Zolnay (1969) i.m. 73.p.) a fenti értékektől minimálisan eltérő méretről ad hírt: 73 x 18 m. A korban mindenki magasztalta szépségét, nagyságát Eberhardt Windecke-től [Zsigmond történetírója] – Pierre Choque-ig. Zolnay im.: 74.p.

építészet elérte csúcspontját²⁷ (4. kép). A Friss-palotához építve, arra merőlegesen, a Várhegy peremén, a Dunának hátat fordítva egy keleti szárnyat is felépíttetett. Ezt, miként Bonfini tudósítása erről (is) beszámol, Mátyás elkezdte felújíttatni: „*E négyszögletű udvaron, mely Zsigmond épülete előtt terül el, megkezdte Mátyás az oldalt fekvő régi palota újjáépítését, s ha tervét meg tudja valósítani, a büszke ókorból ezzel is sokat támasztott volna fel*”²⁸ A keleti oldal a Duna felől támpillérekkel megerősített, a várfalak erejét növelő épületegyüttesként funkcionált. A belső részéhez azonban egy reneszánsz stílusú, impozáns, márványlépcsőt építtetett. Bonfini leírásából szinte megelevenedik látványa: „*Ércandeláberekkel ékesített, vörös márványból faragott kettős lépcsőt építtetett a palotához. Ugyanilyen márványból készült a kétszárnyú kapu kerete is. A kapuszárnyak ércből vannak; a kívül-belül egyaránt csodálatos művészi alkotás Hercules tizenkét munkáját ábrázolja (85 jegyzet). A kapu fölé Bonfini Antal következő epigrammáját vésette:*

„Épített paloták, öntött szobrok, remek ajtók
Hirdetik, ó, Mátyás nagyszerű szellemedet.
Sok diadalt nyertél, neved el nem enyészik örökké;
Őrizi érc, márvány, virtusod és a betű.”²⁹

A palotától északra elterülő, beépítetlen külső udvaron, az un. Szent Zsigmond piacon, ahova a város felől is kapu (a vár építése előtti idők Kelenföldi kapuja) vezetett, zajlottak pl. a lovagi tornák. Ezek Mátyás korában Európa-szerte ismertek voltak. A korban a lovagi tornák összecsapásainak heveségét könnyítették, mai szóval jobban a sport irányába tolódott el. Itthon még jobban a hagyományoknak megfelelően küzdöttek az ellenfelek. Ez feltűnt a Zsigmond uralkodása alatt itt járt francia utazónak is: a lovagi tornát, „*melyet az ország szokásai szerint tartottak, kis lovakkal és alacsony nyergekkel. A bajnokok gazdag díszruhát viseltek és igen rövid lándzsákkal küzdöttek. Ez igen kedves és gyönyörködtető látvány. Ha a küzdők összecsapnak, kell, hogy mindketten vagy legalább egyikük földre bukjen. Itt azután biztosan megtudhatni, ki bírja a nyeret jól megülni.*”³⁰ A Friss palotától a déli kapuig terjedő, akkor még beépítetlen területre építtette Zsigmond a Csonka tornyot, ami katonai szállás és börtön is volt egyszerre. Ez követően egy százötven méter hosszú, egységes beépítésű épületegyüttest húztak, amelynek (déli) végébe beépítették az Anjou-korban épült István tornyot is.³¹ Ezt tudva valójában a Zsigmond-kori építészet jelentőségét, Bonfini szinte

²⁷ Gerevich i.m.: 269-270.p.

²⁸ Bonfini i.m.: 300.p.

²⁹ U.o.: 300-301.p.

³⁰ Bertrandon de la Brocquière i.m.: 96.p.

³¹ Gerevich i.m.: 269.p.

elhallgatta, pedig a nagyszabású építési munkálatok a felsoroltakkal még véget sem értek. Nyilván megvolt rá az oka: nem akarta kisebbiteni Mátyás építkezéseinek nagyszerűségét.

A Friss-palota előtti udvar (északról haladva az első az un. Zsigmond udvara) után, a Mátyás-palotához érkezünk, ahova egy kapun keresztül juthatunk be a belső, zárt udvarba, az egész királyi palota déli udvarába. E körül épült a belső palota, annak keleti sarkában a Mátyás a „*Dunára néző részen [annak háttal] kápolnát emelt víziorgonával márványból és ezüstből készült kettős keresztelő kúttal.*”³² A régészeti feltárás alapján megállapítható, hogy az állítás ezúttal is túlzásokba esik, mert azt valójában Zsigmond építtette, akkor Mária-kápolnának nevezték. Mátyás azonban látványossá tette, mert külső formáját ő adatta meg a házi kápolnának, s miután megszerezte Alamizsnás Szent Jánosnak Bizáncban őrzött és itt elhelyezett ereklyéjét, ezzel egyben híressé is tette azt. Nem alaptalan tehát e templomot az ő nevéhez kötni.³³

Bonfini „útikönyvét” követve a kápolna mellett, annak déli falához kapcsolva Mátyás keleti palotáját találjuk. Annak földszintjén a káptalan: „*Felette könyvesházat épített dúsan rakva latin és görög könyvekkel; a könyvek kiállítása is pazar. Előtte délre néző, félkörbe hajló terem van, ahol az egész égboltozat látható*”, ami a csillagok állását Mátyás születésének pillanatában mutatja. A kötetek számát ma 2-2500 darabra becsülik. Saját korában csak a Vatikáni Könyvtár múlta felül.³⁴ A könyvtárhoz kapcsolódott a korábban híres csillagvizsgáló is. Tovább haladva az „*épület keleti szárnyában is különféle ebédlők és hálószobák helyezkednek el. Ide magas lépcsőkön és folyosókon lehet jutni. A tanács- és gyűlésterem is itt van. Tovább haladva, magas, boltozatos helyiségeket találunk: sok téli meg nyári szobát, napozókat, aranyos lakószobákat, mellettük mélyre épített, elrejtett fülkéket. Az ágyak s a székek is ezüstből vannak.*”³⁵ A helyiségek között található az uralkodó dolgozószobája, de a kb. 30 m hosszú és 12 m széles trónterem is. A Mátyás - palota keleti szárnya csatlakozott az István-toronyhoz.³⁶ A szintúgy idefutó, már említett nyugati szárnyhoz (Zsigmond – kori) Mátyás nem nyúlt. (Itt található az a néhány terem – Tárnokház -, ami börtönként is, éppen Mátyás, László, Vitéz János börtönként is funkcionált 1457-ben. A keleti és nyugati szárnyat, lezárva ezzel a belső udvart, az északi palotaszárnnyal egybekapcsolta. Ennek a homlokzatán kialakított három fülkében a Hunyadi/Corvinus

³² Bonfini i.m.: 299.p.

³³ Gerevich i.m.: 290.p.; Zolnay (1969) i.m.: 76.p.

³⁴ Csukovits i.m.:71.p. Bonfini i.m.: 300.p. Az általunk használt magyar fordításban káptalan szót használ a fordító, ami fölött kapott helyet a könyvtár. Gerevich László, az általa használt forrás alapján cáfolja, hogy azt a kápolna fölé építették volna, mondván, Bonfini, a „beszélt nyelv pontatlanságával” határozta azt meg. Gerevich i.m.: 291.p.

³⁵ Bonfini i.m.: 300.p.

³⁶ Zolnay (1969) i.m.: 80.p.

dinasztia meghatározó személyiségei kaptak helyet. „A középső Mátyás, fején sisak, gondolkodva támaszkodik lándzsájára és pajzsára. Jobbról atyja, balról a szomorú tekintetű László.”³⁷

A belső udvaron, „márványmedencében, érckút áll[t] tetején sisakos, fegyveres Pallas szoborral”.³⁸

A szobák mennyezetének „díszítése más és más”, az „ajtófélfák berakásokkal ékesek”, a termekben lévő kandallók „jeles művek... tetejükön négyesfogatok és számos, a római ősokeket ábrázoló szobor van”. Rengeteg a márványborítás, a nyitott folyosók loggiások, minden a reneszánsz stílus szerint díszes. Elképesztő pompa, ízlés és gazdagság, ebben is egyetérthetünk a nagy uralkodót (fel) dicsérő humanistával.

A körbefutó várfal ellenálló képességét megőrizte, a támfalakat karban tartotta, megújította. Bonfini – úgy gondoljuk - az ezekhez, belülről kapcsolódó folyosókról állítja, hogy: „Zsigmond folyosója csaknem körülérte a várat. Mátyás ezt folytatta, de kisebb költséggel, mert nem az örökkévalóságnak, hanem csak ideiglenesnek építtette”³⁹. Ezt úgy értelmezzük, hogy nem a falhoz kapcsolódó kőlépcsőket, hanem amolyan gyilokjárót készíttetett.

A királyi palota déli udvarában a Mátyás-palota keleti szárnyától délre látható, az uralkodó pár címereivel díszített és helyreállított kút (5. kép), valamint a belső udvaron álló medence és szökőkutak felvetik a kérdést: Hogyan látták el vízzel a királyi lakot? Bonfini elfogadott tudósítása szerint „a palota kútjához hét mérföldön át vezetett a vízvezeték szurokkal bevont csövekből, ólomcsapokkal” ellátva. Tudjuk, hogy kelet felől a Dunáig levezetett várfalak (Vízi torony – rondella) védték; aknafolyosóban haladtak azok a csövek, amelyek a Zsigmond-kori vízmű vizét vezették a várba.

A királyi város – Buda

Ami a forrásokból megismerhető

A korabeli utazók mindegyike tudta, hogy Buda nemcsak királyi székhely, de az ország fővárosa is. Bertrandon de la Brocquiére számára a legfontosabbnak tűnő felismerés az volt, hogy a városban mennyi francia polgár lakik, akik a világnak ezen „végén” keresik a megélhetésüket. A meghatározó etnikai csoportot egyértelműen a németek alkotják. „A városban a németek, úgy az igazságszolgáltatás, mint a kereskedelem és ipar terén uralkodnak. Sok francziául beszélő zsidót is láthatni, kik közül sokat Franciaországból űztek

³⁷ Bonfini i.m.: 300.p.

³⁸ U.o.

³⁹ U.o.

ki. Ugyancsak itt találkoztam Clays Davion arrasi kereskedővel, ki a Zsigmond császár által Franciaországból behívott kézművesek közé tartozott. Clays szőnyeget készített.”⁴⁰

Eschenloer Péter 1476-ban látta Budát, amikor elkíserte Beatrix királynőt Magyarországra. Leírásából tudjuk, hogy amikor „megérkeztek Budára, honnan az összes urak, polgárok, sőt még a zsidók is a királyné elé jöttek”, s az esküvő a Nagyboldogasszony - templomban zajlott.⁴¹

Pierre Choque úrnőjét, Candalei Annát kísérték el az Ulászlóval kötendő esküvőjére 1502-ben. Az ő tudósításából a város fő utcájának a neve is kiderül, mert a menet a „királynét a nagy utcán végig a várpalotába vezették”. A királyi palota fenséges látványa mellett észrevette, hogy a „város és a vár alatt, a falakon kívül, a Dunáig (Dunavie) szintén van egy város, hol a kézművesek és kereskedők laknak, kik a folyón szállított árukkal kereskednek”. Szerinte „Buda házait az itt lakó németek, firenzeiek, velenceiek stb. olasz modorban építették”. Brocquiére tudósítása után hetven évvel ő is úgy érzékelte, hogy a „kézművesek az egész királyságban idegenek, azaz németek, olaszok és egyéb nemzetiségűek”.⁴²

Az általunk felhasznált források szerzői – a szegényes információk mennyiségéből ez jól látszik – kevésbé érdeklődtek a királyi vártól északra elterülő város iránt. Összességében az általunk összegyűjtött kevés, de fontos információk a következőképpen gyűjthetők egybe: tudtak arról, hogy Buda főváros, s az a Várhegy lapos fennsíkján, a királyi palota szomszédságában terül el. A várost is falrendszer védte, a vár és a város – vélhetően - egyetlen védelmi rendszert alkotott. Buda olaszos külsejű házakkal sűrűn építették be. Keleti előterében, egészen a Dunáig, a hegylábán a külváros helyezkedett el. A királyi központban sok idegen polgár lakott, akik közül a németek voltak a város kizárólagos vezetői. Tekintettel arra, hogy a vár a hegy déli részén épült, a nagy utca – vélhetően- észak – dél irányban keresztülszeli a várost. Valóban fontos információk ezek, amelyekből nagyon felületesen rekonstruálható a városszerkezet és a lakók társadalmi összetétele. Ismereteik megbízhatóak, de nem mentesek a tévedésektől sem. A források hézagos támpontjait pótoljuk a szaktörténész pontos elemzésével, s röviden összefoglaljuk Buda városának térbeli szerkezetét, etnikai összetételét.

⁴⁰ Brocquiére i.m.: 93.p.

⁴¹ Eschenloer Péter: Nápolyi Beatrix utazása Pettauból Budára. In.: Szamota i.m.:105-107.p.

⁴² Pierre Choque i.m. 141-143.p.

A város topográfiája a reneszánsz korban

A város topográfiai bemutatását⁴³ délről észak felé haladva kezdjük.(6.kép) A Zsigmond–piacot lezáró várfaltól, egyben városfaltól két utca vezetett északra. A nyugati a Zsidó utca, a keleti a Szent János utca, és mindkettő az utcával azonos nevű kapuhoz vezetett, illetve észak felé haladva a kiszélesedő piactérbe torkollott. A Szent János utca a hasonló nevű kolostorról kapta a nevét (Itt találták meg a régészek III. András sírját.). A Zsidó utcát az ide települt zsidó kereskedőkről nevezték el. Azokat már 1360 táján (az országból is) kitelepítette Nagy Lajos király. A piactértől észak felé haladva található a város öt legfontosabb utcája. Közülük a nyugati utca a várfallal párhuzamosan haladt, s akkoriban Mindszent (vagy Német, vagy Posztómető) utcának nevezték. Azon a város északi végébe, a Szent Magdolna templomhoz, illetve a mellette lévő Szombat-piac térségébe lehetett (ma is, hiszen a középkori utcaszerkezet lényegében azonos a maival) kijutni. A piactérről lényegében a három legfontosabb utcák valamelyikén keresztül lehetett tovább haladni. A Mindszent utcától keletebbre lévő, középső utca volt az Olasz utca. Nevét az itt lakó kereskedő-iparos rétegről kapta. Keletebbre a Szent Miklós, abból kiágazó Szent Pál utca húzódott. A negyedik az újabb Zsidó utca volt. Nevét a kitelepítési döntését néhány év múlva visszavonó Lajos király újabb, zsidókat visszatelepítő akaratának engedő, ide költöző lakosokról kapta. Az esemény még az 1360-as évek végén lezajlott. Kiemelendő még a Szent Miklós és Szent Pál utcák találkozásánál kialakult kis tér nyugati házsora, mert azt az itteni ötvösműhelyekről Ötvös utcának nevezték. A Várhegy északi része a Szombat piacról (Szombathely) kapta a nevét. Innen nyílt a város északi kapuja, az akkor Szombat (ma Bécsi)⁴⁴ kapu.

Azt jól ismerték fel az utazók, hogy a városi polgárság sokfelől verődött össze. Valóban voltak köztük olaszok, franciák (vallonok). Kezdetben, mint hospesek, majd városi polgárok nyertek szabadságjogokat. A közép-európai városfejlődés általános trendjét követve azonban elsősorban a német polgárság alkotta a meghatározó réteget. A német jogú hospesből polgár, s az általa alkotott közösségből hamarosan város alakult ki, mert szinte mindenhol, így Budán is, már IV Béla idején megkapták a német jog mintájára készült, fehérvári jog néven ismert (nyugati mintájú) városi kiváltságot. Hol szűkítették, máskor bővítették a kiváltságokat, míg a királyi városi rang stabil állapotát el nem érték.

⁴³ A város topográfiai viszonyainak bemutatását Gerevich László, Gyáni Gábor, Kubinyi András korábban már idézett munkáinak összefoglalásával végezzük – külön nem hivatkozunk a szerzők munkáira. Ahol ettől eltérünk, azt külön jelezzük.

⁴⁴ A Szombat kapu eredetileg a mai Táncsics Mihály út 9. sz. királyi udvarháznál állott, a későbbi korokban már egyértelműen a Bécsi kapu helyén lehetett kijutni a városból.

Arról mélyen hallgattak a források szerzői, hogy meghatározó létszámú magyar polgársága is volt a városnak. Az az idézet, ami szerint a németek minden téren uralkodnak, eleve feltételezi, hogy más nációk is éltek ekkor Budán, s mivel még a zsidók is külön említik, nyilvánvalóan tudta a szerző, hogy e helyen magyarok is éltek. Azon állítása, ami szerint a németek mindenben vezető szerepet töltöttek be, igaz volt Brocquère idejében. A később itt járt krónikások azonban már tévednek. A magyar polgárság erősödésével az egyenjogúsításért megkezdődött küzdelem lázongó, polgárháborús állapotokat eredményezett. Habsburg Albert a véressé váló konfliktust a magyar (bár gazdaságilag gyengébb) polgárság egyenjogúsításával oldotta meg 1439-ben.

A magyar és német (más) népesség templomai köré települt. A németek a Nagyboldogasszony (Mátyás) templom körül, lényegében a város közepét foglalták el. A magyarok a Szombat piacon felépített Szent Magdolna-templom hatókörén belüli részen kerestek helyet maguknak. Az olaszok is a Szent Magdolna plébánia vonzáskörzetéhez tartoztak. A zsidók azonban, mint a „királyi kamaraszolgák”, autonómnak számítottak, külön önkormányzatuk volt, a keresztényekkel való ügyeiket külön „zsidóbíró” végezte, külön adóztak és a király „védelme alatt” álltak.

Buda helyrajza, azaz telekbeosztása, úthálózatának meghatározó részei az 1270-es évekre kialakultak. A frissen beépített Budán egységes elv szerint osztották ki a házhelyül szolgáló telkeket. Az utcai oldalon hatvan láb, azaz kb. 18-20 méter széles parcellákat jelöltek ki. Ezek voltak az adózás, teherviselés alapegységei⁴⁵. Ekkor még a legmagasabb részeket ülték meg az idetelepülők, de alig száz év múlva teljesen beépültek az üresen hagyott területek. Az új építkezéskor megőrizték a korábban kialakított viszonyokat. Ez lett az alapja a jellegzetesen - Magyarországon - budainak nevezett háztípus kialakulásának. (7. kép) Eleinte a telekhatáron, oromzatával az utca felé forduló egysoros házakat építettek. A népesség növekedésével, azzal szemben egy újabb, egysoros ház épült, amely ugyancsak az utcafrontra merőlegesen települt. A telekosztódás következtében vagy egysoros házak kerültek egymás mellé, vagy a közös bejáró két oldalára épült kétsoros házak foglalták el a telket. Az építkezésre alkalmas hely a XIV-XV. század fordulóján gyakorlatilag elfogyott⁴⁶. A város beépült, a házak olykor a várfalra támaszkodtak. Ekkorra vált általánossá, hogy a házakra emeletet húztak, amely a nyitott, faoszlopos folyó helyére került dongaboltozaton nyugodott. A két szemben álló házat az utcafronttal párhuzamosan ugyancsak dongaboltozaton nyugvó

⁴⁵ Granasztói i.m.: 74.p.

⁴⁶ Zolnay (1969).i.m. 57.p.

emeleti résszel látták el⁴⁷. Az egy-két emelet gyakran a ház síkjából előreugrott, s gyakran erkélyt kapott (8. kép). Az ornamentikát díszítették, festették. A kezdetben gótikus házak hamarosan reneszánsz ablakkeretet, erkélyt, kapubejárót stb. kaphattak. Ezért igaz az utazó megállapítása, mely szerint a házak olaszos stílusban épültek.

A házak a háromosztatú parasztház (szoba – konyha – kamra) alaprajzi elrendezéséből kiindulva fejlődtek tovább. A földszinti részek műhelyként, boltként funkcionáltak. A földszinten megmaradt a konyha, s az emeleteken kaptak helyet a lakószobák. A város édesvízi mészköre települt, s az ebbe vágott természetes (barlangok) és mesterséges járatok (pincék, folyosók a kutakhoz) lehetővé tették, hogy a polgári házak nagy többségéhez kút is tartozott. Óriási előny ez a városi település számára. A várban épült házak számát 1437-ben 322-nek, a fűthető lakószobák számát 679-nek találták.⁴⁸

A Várhegy és Duna között már a XIV. században kialakult a külvárosnak tekinthető rész, a Váralja. Ezen a területeken kialakult városrészek nyugatról-kelet felé haladva: Tótfalu, Taschental, Szentpéter-külváros. Ezeket a részeket külön városfal védte, amely északon a vár védműveihez csatlakozott, délen pedig a Dunára támaszkodott. A rajta lévő kapuk keleten a Szentpéteri-kapu, északra a Tótfalusi kapu voltak. A külvárost védő városfal északi oldalán elterülő Felhévíz és Újváros önálló települések voltak.

A királyi vártól délre levő zárt település védművekkel nem rendelkezett, a Duna partjára, a Szent Gellért plébánia köré települt. Ezt Kisebb Pest vagy Alhévíz néven emlegették, de Budához tartozott. Az itt található fürdő azonban a túlsáton elhelyezkedő Pest része volt. A Várhegy nyugati oldalában fekvő Logod ugyancsak szorosan kötődött Budához, de önálló település maradt.

A török első „látogatása” Budán

Az alapítást követő évszázadok óta ellenség nem lépett a város területére. A békekorszak virágzó fejlődést biztosított a Várhegyre települt városnak. A polgárok éltek a lehetőséggel, Buda valóban szép várossá növekedett. Mindez megváltozott 1526. augusztus 29-e után. A szultán még a mohácsi mezőn várakozott, közben a hírek gyorsan megérkeztek a fővárosba. A kialakult félelem érthető és megalapozott volt. A *„Budun várában lakó hitetlenek, nem bízván várukban, és a szent harccal foglalkozó hadsereg támadásának ellentállni nem lévén erejük: kényszerűségből megszöktek, a várat üresen hagyták s*

⁴⁷Gerevich László: Újjáépítés és a gótika elterjedése. In.: Budapest Története I. Szerk.: Gerevich László (1973). 390-395.p.

⁴⁸Zolnay (1969) i.m.: 60.p. 1696-ban 288, 1944-ben 244 ingatlant írtak össze. U.o.

legnagyobb részük csak életéért remegve javaival és ingóságaival sem törődött, úgyhogy a feslett erkölcsű hitetlenekből a szegényeken és zsidókon kívül senki sem maradt benne.⁴⁹ A török szóvirágos stílusban leírt ismertetései szerint Buda nekik is nagyon szép fekvésű, hatalmas városnak tűnt. A város *”egész területével s lerombolhatatlan kastélyaival a világ csodái közé tartozott”*.⁵⁰ A szultán *„a gonosz királynak fényes palotájából ... összeszedette a nagy értékű zsákmányokat ... akármit talált értékest és értéktelent ... a legnagyobb gonddal hajóra rakta”*. A *„budai régi harangokat ... a világos elméjű pasa [Ibrahim nagyvezír] parancsára hajókra rakták”*. A város kifosztását követően a törökök távozásukkor *„felgyújtották a hitetlenek házait”*⁵¹ A palotát azonban megkímélték, amint erről Lutfi pasa a következőképpen tudósít: a szultán *„Budimot [Budát] és környékét feldúlván és kirabolván, a király palotáján kívül az egészet felégette”*.⁵² A szultán megkímélte a királyi várat, ha hihetünk szavának becsületből, mert *„a király palotáját, mivel benne mulatott, nem tartván illendőnek felégetni, janicsárokat rendelt melléje, hogy föl ne gyújtsák”*.⁵³ Ugyan több napot töltött Mátyás király hajdani, a közeli Nyéken álló vadászkastélyában, de a királyi palotában pihenvén módja volt megismerni a magyar királyok otthonát, aminek szépsége talán megfogta őt is, csakúgy, mint szolgálait. Milyenek látták a törökök a palotát? A *„rossz vérű király páratlan szépségű palotája, mely a művészet remekeinek elragadó mintaképeivel van feldíszítve, melynek mennyezete és fala gyönyörű festményekkel és képekkel díszlik. Minden kapuja a szépség elveit magában foglaló egy-egy könyv, melynek csodálatos szépségét és művésziességét részletesen előadni lehetetlen.”*⁵⁴

A török-kori Buda

Amivel a hódítók nem törődtek

Az elhanyagolt város

Mohács igazi tragédiája mégsem a csatavesztés és a király halála, hanem a kettős királyválasztás miatt kialakult széthúzás, pártütés volt. János és Ferdinánd hívei egymást tekintették a legfőbb ellenségnek, miközben nem vették észre, hogy Buda, de Bécs is veszélyben van. Az összefogás nem sikerült (váradi béke), a török megelégedve a megbízhatatlan magyarok kétarcú politikáját, a várost a mohácsi csata napján, 1541.

⁴⁹ Zsidó Budapest: Emlékek, szertartások, történelem. Szerk.: Komoróczy Géza (1999). 37.p.

⁵⁰ Kemálpasazáde: Mohács-náme. In.: Török Hadak Magyarországon 1526-1566. Szerk.: Kiss Gábor (1984). 53.p.

⁵¹ U.o. 54., 56.p.

⁵² Lutfi pasa: Az Oszmán-ház története. In.: Mohács emlékezete. Szerk.: Katona Tamás (1979). 363.p.

⁵³ Szulejmán szultán naplója. In.: Mohács emlékezete. Szerk.: Katona Tamás (1979). 308.p.

⁵⁴ Kemálpasazáde i.m.: 54.p.

augusztus 29-én egyetlen kardcsapás nélkül elfoglalta. A szégyenletes esemény főszereplői hamarosan eltűntek a közéletből, az özvegy királyné Erdélybe „költözött”. Buda a Magyarországon kialakított török berendezkedés központja lett. Megkezdődött a török 150 éves uralma.

Buda török kézre kerülésével megváltozott lakosságának összetétele is. Az udvar és a főurak szolganépeikkel együtt és a papság már az első napokban elhagyták Budát. A városi lakosság e döntésben már megosztott volt. A magyar polgárok jelentős része megpróbált új otthont keresni és sokan már többé nem tértek vissza a városba. Voltak olyanok is, akiknek nem volt hová menniük, maradni kényszerültek. A német polgárok már az 1541. évi ostrom idején is Ferdinánd felé húztak, így ők nem várták meg a török főerők érkezését sem és elmenekültek a városból. Helyükön maradtak viszont a török elől ide menekült balkáni népek, mivel ők már nem tudtak hova menekülni és az „olaszoknak” nevezett raguzaiak. A zsidók sorsa nehezebben oldódott meg. Őket a megszállás után hajókra rakva Konstantinápolyba vitették⁵⁵, de apránként visszaszállingóztak Budára, „ahol régente a kereszt védte őket, azóta a félhold árnyéka nyújtott nekik oltalmat.”⁵⁶ A városban csak az alsóbb társadalmi csoportok maradtak.

A török betelepülők az elhagyott városrészekbe, házakba költöztek be, tehát elsősorban a németek lakta középső részeket foglalták el.⁵⁷ Azt, hogy a városkapun belül külön utcákban laktak a törökök és keresztények, Reinhold Lubenau königsbergi orvosnak is feltűnt, aki 1587-ben járt Budán.⁵⁸

Buda helyszínrajza is alaposan megváltozott a török időkben. A török városok egyik sajátossága, hogy az utcákat és tereket ideiglenes építményekkel építették be. Deszkából vagy vesszőfonásból készült, betapasztott bódékat építettek, ami nehezítette a tájékozódást. A középkori városokban, hasonlóan a maihoz, az eligazodás utcanévek alapján történt. A török idők kezdetén még éltek az utcanévek, de helyüket átadták egy új fogalomnak, a mahallénak. A mahalle tulajdonképpen egy városrészt jelöl, aminek a központja egy dzsámi vagy mecset, de sohasem egy tér. A mahallék a központjukat adó épületről kapták a neveiket. Amennyire könnyű volt meghatározni az egyes városrészek központját, olyannyira nehéz volt a határaikat meghatározni. A pontosan kijelölt határvonalak hiányában azok a szomszédos mahallékkal gyakran összemosódtak. „A mahallékat a nagyobb múltú muszlim városokban valamely

⁵⁵ Mohács emlékezete, Szulejmán szultán naplója, 306.p.

⁵⁶ Fekete Lajos – Nagy Lajos (1986): Budapest története a török korban. 1986. Különlenyomat a Budapest története II. kötetéből 59. p.

⁵⁷ Ezt csak valószínűsítjük, mivel pontos adataink nincsenek efelől.

⁵⁸ Reinhold Lubenau

jelesebb vallási építményről nevezték el, Budán azonban a város utcái után kapták nevüket: így volt Olasz ucca mahalle, Szentgyörgy ucca mahalle, Mindszent ucca mahalle, Szombathel ucca mahalle, Szent Pál ucca mahalle, Ötvös ucca mahalle, Zsidó ucca mahalle, Szent Péter mártír ucca mahalle és Kopt mahalle. Az oszmán hatóságok felekezetek szerint (is) tartották nyilván a város lakosait: az elsőként felsorolt mahallékban a keresztények, a Zsidó ucca mahallében a zsidók, a Kopt mahallében pedig az ortodox hitű, délszláv nevű cigányok laktak”.⁵⁹

A török uralom alatt a korábbi fényűző épületek és házak romlásnak indultak, a törökök elhanyagolták őket. „Se pénz, se posztó” mondták volna magyar sorstársaik. Busequis 1552-ben áldatlan állapotokat talált: a *„várost hajdan magyar előkelők pazar házai díszítették, melyek részint már összedőltek, vagy aládúcolták őket, hogy megvédjék a rombadőléstől”*. A szerző részben megadta a választ a romlás okára: szerinte *„a katonák ... mivel az életük csak mindennapi hadi szolgálat, nincs miért a sok ház kijavítására, befedésére költekezniük”*. Talán igénytelenek is, mert *„ha még akkora is a ház emeleti része, hagyják hogy menyétek és egerek lakjanak bennük”*.⁶⁰ Ungnád Dávid, konstantinápolyi követ 1572-es beszámolója is erről tanúskodik: *„Nagyon fájlalható, hogy a szép város disznó- és kutyaóllá változott, mert a szép épületeknek, amelyek – akárcsak Bécsben – vasrácsokkal, szép udvarokkal voltak díszítve, már csak a külső falai vannak meg. Ehelyett a mostani bódékat építették, benn fekszenek, mint a disznók, a kutyák. A legszebb vasrácsos kőboltokat sárral tapasztották be. Pompás, szép város lehetett ...a törökök ...nem kedvelik a díszes épületeket.”*⁶¹ A cseh Mitrovicei Vratislav Vencel 1591-ben apródként elkísérte I. Rudolf császár követeit konstantinápolyi útjukra, ami Budán keresztül haladt. A részletes naplójának Budáról készült leírása nagyon hasonlít a korábbi útleírásokéhoz: *„A városban korábban fényűző házak épültek, melyekben magyar főurak laktak; az épületek részben leomlottak és romba dőltek, részben gerendákkal aládúcolták és befoldozták őket, s legtöbbjüket török katonák lakják. Ezek napi zsoldjából nem futja többre, mint amit elfogyasztanak, megesznek és megisznak; de nincs is miért a házakat megjavítani vagy helyettük újakat építeni, így hát ha az eső becsorog a tetőn, éppen csak arra van gondjuk, hogy bennük száraz helyet találjanak, hová lovaikat állíthatják, és hol maguknak fekhelyet készíthetnek. Ezért aztán az egész török birodalomban nemigen találni szép, költségesen épült házakat, - kivéve a főbb városokban a*

⁵⁹ Ágoston Gábor – Sudár Balázs (2002): Gül Baba és a magyarországi bektasi dervisek. Terebess. <http://www.terebess.com/konyvkiadas/pdf/gulbel.pdf>.

⁶⁰ Bél Mátyás (1987): Buda város leírása 2. A török Buda. Fejezetek Budapest múltjából 3. Szerk.: Faragó Tamás. 175.p.

⁶¹ Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai (1986). 113.p.

pasák vagy előkelő tisztek házeit és palotáit-, mert a köznép leginkább kunyhókban és viskókban lakik”.⁶² Tehát ő is megemlíti a házak rossz állapotát és a törökök igénytelenségét. A hajdani gazdag német patríciusok emlékét elfedte az idő. A legszomorúbb képet Buda városáról Bocatius János, kassai polgár jegyezte fel naplójába 1605-ban: „*Belépek Budára. Köszöntlek Buda, mondtam, Magyarország egykor volt fővárosa voltál, most viszont te vagy a megtestesült fájdalom és betegség, hiszen már a belépés pillanatában látszik rajtad, hogy a sarat és a szennyet szereted. Haladva tovább egy hegyre kapaszkodom, jobbra fordulok. A tér elején itt is, ott is szatócsüzletek, nyilvános kifőzdék, kocsmák és borbélyműhelyek. Felemelem a fejem, nézegetem a házakat, alig van tetejük vagy nincs is. Az ablakok vályoggal, téglával, és szalmával vannak betömve. Bizony én azt reméltem, hogy a trójai Pergamont fogom majd látni, s ehelyett mit látok: ormótlan, bemocskolt, rozsdától, füsttől, tapasztásoktól elcsúfított épületeket. Meg is kérdeztem: ez volna a főier? Igen, felelik.*” Csalódottságát leginkább az elköszönés jellemezné: „*Isten, veled, Pest, Isten veled, Buda! Egyszer láttalak titeket, de ez is elég volt.*”⁶³

A kép valóban lehangoló, de mégsem érezzük túlzásnak. A zömében katonalakosságot bármikor elvezényelhatték e távoli garnizonból. Ilyen tudattal „csak a mának élnek” az emberek. Ugyanakkor egy másik kultúra és mentalitás értékei szerint gondolkodtak. A muszlim család elzárkózott a külvilágtól. A nő nem nagyon mutatkozhatott a külvilág előtt. Ezzel magyarázzuk, hogy az elfoglalt - egykori keresztény - házak földszintjeinek ablakait bedeszkázták, betapasztották sárral. Nyilván ez a megoldás volt a legolcsóbb. A Mátyás korában még tisztított utcák helyett azok piszkosak, szemetesek lettek – a városi élet megszervezésébe, autonómia hiányában, a szenny eltakarítása, a mindennapi életmód szabályozása nem fért bele.

A „gazdátlan” palota

A Budát hódító törökök Budát a szandzsák és a magyarországi vilajetek központjává tették. A basa nagyon rövid ideig a Várhegyen, Martinuzzi elhagyott palotájában rendezkedett be, de hamarosan a Váraljára, a Pesttel összekötő Duna-híd budai lábánál lévő épületben lakott. Csak az 1598-as ostrom előtt költözött fel a Várhegyre, de akkor sem a palotába, hanem annak tövébe (a mai Színház u. 5. sz. helyén álló épületbe). A királyi Várban a palotáknak alig találtak funkciót, lakatlanul álltak. Hamar romlásnak indultak, a felújításukra nem fordítottak, nem is tudtak pénzt fordítani. Vegyük figyelembe, hogy Buda egy birodalom

⁶² Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai (1982). 29.p.

⁶³ Bocatius János

végvidékére került, ahol a katonai szempontból szükséges művek karbantartására sem volt elegendő pénz.⁶⁴

Ungnád Dávidot 1572-es konstantinápolyi követjárásakor során többen elkísérték. Közülük Franciscus Omicus és az Európa szerte ismertté vált Stephan Gerlach is megörökítették. Budán töltött néhány napjuk fontosabb élményeit, Omicus a védelem szempontjából fontos városfalakat rendben találta, hiszen „*hatalmas nagy és erős falakat láttunk, sok római birodalmi, cseh és magyar címerrel, melyeket márványból faragtak ki.*” A törökök nem bántották a különböző feliratokat, amelyek közül többet le is jegyzett. Az épségben megmaradt szövegeknek többször még az aranyozása is megmaradt, mint pl. az a közel száz éves írás, amely még ekkor is hirdette. „*Mathias Corvinus Rex inu[v]ictissimus*” (Mátyás király a leglegyőzhetetlenebb)⁶⁵. A törököt nem zavarta a „leglegyőzhetetlenebb” Mátyást dicsérő felirat. Talán megértették egy másik ház feliratának üzenetét, amit nem ő, hanem társa, Gerlach jegyzett fel: „*Sic transit gloria Mundi*” (Így múlik el a világ dicsősége)⁶⁶

Az egyértelműen gazdagabb útinaplót a jobban figyelő Gerlach készítette. A várat és a várost látva azonnal megállapította „*A törökök itt, akárcsak Pesten és Esztergomban, semmit nem építenek, a legszebb várakat is - mint Esztergomot, Visegrádot, Budát - hagyják elpusztulni, tönkremenni, összeomlani. Nem kedvelik a díszes épületeket.*”⁶⁷

Érdekes, hogy Omicus és Gerlach nem egy időben járták be várat. Az viszont árulkodó lehet, hogy mindketten ugyanazokat a palotarészeket járták be, a lejegyzett falszövegek is azonosak. (A minimális eltérések: betűtévesztés, évszám eltérés dolgozatunk szempontjából másodlagosak.) Gerevich László szerint a palotának csak a belső (díszudvar) udvart körülölelő épületrészeit mutatták be a korabeli utazók mindegyikének.⁶⁸ Erre Gerlach utal is: „*És sok ilyen szép terem van, melyet mind nem tekinthettünk meg.*”⁶⁹ Mindketten elámultak Mátyás üres könyvtárának gyönyörű díszítésen, mennyezetfestményein. Hogy ott jártak, az általuk lejegyzett felirat szövege árulkodik: „*Aspice Matthiae micuit quo tempore regis Natalis, coeli qualis imago fuit.*” (Nézd meg Mátyás király születésének idejében milyen volt az ég képe.)⁷⁰ Noha Gerlach éppen ezt az idézetet nem jegyezte fel, de az útvonal - a leírás szerint - azonos volt.

⁶⁴ A 30 -40 000 katona ellátásának kiadásai elnyelték az Egyiptomból befolyó jövedelmek egészét. Száray Miklós – Szász Erzsébet (1999): Történelem II. 184.p.

⁶⁵ Franciscus Omichius: A tekintetes Ungnád Dávid úr követségének és utazásnak leírása. In.: Ungnád im.: 31.p.

⁶⁶ Stephan Gerlach naplója Ungnád Dávid: Az Ottomán Portához Konstantinápolyba indított és szerencsésen véghezvitt követségéről. In.: Ungnád im.: 114.p. Értsd: „Így múlik el a világ dicsősége”

⁶⁷ Gerlach i.m.: 113.p.

⁶⁸ Gerevich i.m II.k. 292.p.

⁶⁹ Gerlach i.m.:115.p.

⁷⁰ Omichius i.m.: 32.p.

Az megállapítható, hogy a várát-palotát őrizték. A körülményekhez képest jó állapotban maradt. A szerzők nyilván nem erre figyeltek, de Omicus beszámolt a romlás folyamatáról is: „*A várban sok szép szoba látható, közülük néhány romos, mások fehérre vannak meszelve, de különösen a mennyezetet arany- és lazúrfestés díszíti*”.⁷¹ A szándékos rongálást sem következetesen, nagyobb erőfeszítést nem követelő módon végezték. Nyilván a figurális jeleneteket igyekeztek lemeszelní, s mint Gerlach leírta, a királyok arcképeit vették le a kőfaragásokról.

Két évtizeddel később a várban járó Vratislav Vencel, ugyan pontosabban írta le a belső palotába történő bejutás útvonalát, de ő is a már korábban bemutatott palotarészeket tekinthette meg. A könyvtárteremnek csak egyetlen feliratát tartotta feljegyzésre érdemesnek, talán nem véletlenül, mert abban országa is említve volt: „*Cum Rex Maihias suscepit sceptrum Bohemae Gentis, erat: similis [Omicusnál, Gerlachnál: talis] lucida forma Coelil*”. [Amikor Mátyás király magára vállalta Csehország jogarát (szó szerint), az égnek fénylő formájához hasonlatos volt]⁷² Ő azonban járt a Csonkatoronyban is, ahol hetven „keresztény” rabot őriztek. Ebből, s a Friss-palotától északra elterülő Zsigmond-piacon kiállított több, mint harminc ágyúból (is) kiderül, hogy a várát, ha nem is lakták, ott állandó őrség és katonaság tartózkodott. Egyébként más közfunkciókat nem kapott azon kívül, hogy a budai pasa ott tartotta a „diván” üléseit.

A Habsburgok 1598-ban Pestet átmenetileg elfoglalták, de sikertelenül ostromolták Budát (9. kép.). Ezért is érdekes a következő század elején (1605) a várban járt kassai főbíró leírása, mert ő ennek a háborús századvégnek (Buda első komoly ostroma) nyomait tapasztalhatta. Elcsodálkozott a Zsigmond-piacon látható ágyúk nagy számán, s szanaszét hányódó ágyúgolyók rendetlenségén, de a belső palotába nem engedték be. Ám leselkedhetett és látta, hogy a déli bástyán „*az ágyútűz igen nagy rést ütött a vár oldalán. Különféle tornyokat látok: fehérlőket, rézzel borítottakat, romosakat, ágyúgolyóval átlyukasztottakat*.” Egyébként nem lehetett nagyon lepusztult állapotban a vár, mert „*kapun keresztül pompás palotákat, gyönyörű oszlopcsarnokokat*” figyelt meg.⁷³

⁷¹ Omichius im.: 31.p.

⁷² Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai (1982). 32.p.

⁷³ Bocatius János

A török-kor épített emlékei

A török fürdők

„A törökök sokat és szívesen fürödnek, s adnak is erre” – összegezte budai tapasztalatait Melchior Besolt a 16. század végén. A hódítók az elfoglalt tartományokban fürdők tucatjait építették, nem kis pénzt fordítva erre. Talán még ők sem gondolták, hogy ezek lesznek azok az építmények, amelyek még az utókor számára is fennmaradnak. A keresztény források is üde színfoltként emlékeznek meg a város fürdőiről. Edward Brown angol utazó is kiemelte, hogy a város rendkívül sokat veszített hajdani fényéből, „*de van néhány csinos mecsetje és számos fürdője.*”⁷⁴

Miért volt fontos környezetük tisztasága iránt kevésbé igényes törököknek a fürdőkultúra? A törökök korántsem a kényelmük biztosítására építettek fürdőket. Fontos volt számukra a muszlim hívők szolgálata, amely vallási szempontból kegyes cselekedetnek (szeváb) számított. Aki valamely cselekedetével a közösséget szolgálta, méltán számíthatott arra, hogy az utolsó ítéletkor a javára írják majd a tettét. Másfelől a jótékonykodás gyakorlati hasznát is szolgált: az alapító nevét is öregbítette. A harmadik nyomós indok egy fürdő alapításához az volt, hogy ez, mint üzleti vállalkozás, haszonnal járt. Az itt termelt nyereséget aztán egy másik alapítványba (vakuf) investálhatták. A fürdőalapítás az idő elteltével olyan komoly dologgá vált, hogy a szultán engedélyére volt szükség az építéséhez. A padisah hivatalnokai a kérelem után felülvizsgálták, hogy nem sért-e esetleg birtokjogot vagy más fürdő érdekét az építés.

A fürdő életét a fürdős (hammami) irányította. Ő tulajdonképpen egy vállalkozó volt, aki a pénzügyeket intézte a tulajdonos felé. A vendégek masszírozása a dellákok feladata volt. A feladatuk igen jelentőségteljes, mivel rajtuk múltott, hogy a fürdővendégek jól érezzék magukat. A korabeli leírásokban gyakran dicsérik őket és a fürdővendégek kényeztetésével komoly ismeretségeket is szerezhettek.

A török fürdőket két nagy csoportba oszthatjuk. Az első csoport a gőzfürdő, török néven hammám. Gőzfürdő természetes úton nem jött létre, komoly építő munka kellett hozzá. Ilyen fürdőknél központi kérdés volt az épület fűtési rendszerének kialakítása. A hammámnak volt egy sajátos, házi változata is, amelyet „kályhás” gőzfürdőnek (szoba hammami) neveztek. Ezeket a középkori kőházakban alakították ki, minden bizonnyal egy kisebb szobában elhelyezett kályha és egy dézsa segítségével. A hódoltságban Evlia Cselebi szerint százszámra készültek ilyenek, s nagy konkurenciát jelentettek a közfürdőkkel szemben.

⁷⁴ Szamota István (1891): Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 330.p.

A másik csoportot a termálfürdők képezik, törökül ilidzsa. Evlia Cselebi török világutazó Budán nyolc darab termálfürdőt említ, némelyiket részletesen is leírta.⁷⁵ Használatát és hatásait is megfogalmazta: *„a francia betegségre és más hétféle bajra hasznos. E fürdő használatának szabálya az, hogy mikor a test egészen vörös lesz benne, ki kell menni belőle s magát melegen kell tartani.”*⁷⁶

A török fürdők római hagyományokon nyugszanak. A kettő közötti hasonlóság feltűnt Lubenau, königsbergi orvosnak is.⁷⁷ Az alapterületet a római fürdőkhoz hasonlóan három helyiségre különíthető el. Az első az előcsarnok, a második az előtér vagy átmeneti helyiség, a harmadik a tulajdonképpeni fürdőhelyiség. Ezek nagysága természetesen a fürdő alapterülete szerint változik. Az előcsarnokot a rómaiak apodytheriumnak nevezték, amelyet a törökök „camekán”-nak hívtak. Négyzet alaprajzú helyiség volt és vetkőző helyül szolgált a fürdővendégek számára. Padlózatát kővel, márvánnyal burkolták és a terem közepén egy csörgőkút helyezkedett el. A budai fürdők előcsarnokát Auer János Ferdinánd írta le röviden: *„Belépéskor egy nagy szobába jutott, ahol padokat talált. Ezeket szőnyeggel fedték le, itt tudtak a fürdővendégek átöltözni.”*⁷⁸ Vratislav Vencel tudta azt is, hogy: *„a Korán előírása értelmében ... naponta meg kell fürödniük ...”* az iszlámot valló hívőknek. A fiatal, cseh apród az előcsarnokot tornáchoz hasonlította: *„a fürdőszobák előtt nagy tornácok vannak, hol padok állnak, a fürdővendégek ruháit itt őrzik. A tornác közepén széles márvány medence látható”*.⁷⁹

Az előcsarnok - amely az öltözőhelyiség szerepét töltötte be - kialakításánál figyelemmel kellett lenni a leendő fürdővendégek nemére is. Mivel a terem megvilágítását természetes úton oldották meg, ettől függött az ablaknyílások elhelyezése. Így például a nők számára kiépített fürdőknél nem voltak az alsó szinten ablakok és a bejárat pedig nem a főútra néző homlokzat közepén helyezkedett el. Az előcsarnok fűtését a padlószintbe süllyesztett, falazott tűzhellyel oldották meg.

Az előcsarnokból egy keskeny ajtón át lehetett bejutni a következő helyiségbe, az előtérbe, törökül a „sogukluk”-ba. A falakhoz kő ülőpadokat építettek. Ennek az volt az oka, hogy hideg téli napokon ezt a helyiséget használták előcsarnokként. Ennek a teremnek a tényleges funkciója a rituális mosakodás volt. Ezért némely fürdőben még kisebb kamrákra is

⁷⁵ Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. 282-284.p.

⁷⁶ U.o. 282.p.

⁷⁷ Sahn: Beschreibung I. 169.p.

⁷⁸ Lukinich, Auer J. Ferdinánd naplója 150.p. „Baldt von dar kommet man als wie ein absonderlich Vorstattl, alwo unter den St. Gallen – Berg etliche warme Bäder entspiessen, so ganz kolppicht mit Blei bedeckt, ... inwendig haben sie ein grosses Zimmer mit Bühnen, welche mit zierlich geflochtenen Daken und Teppichen bedeket, worauf man sih aus anzieht...”

⁷⁹ Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai (1982). 24.p.

osztották a termet. Az előtér vízellátását díszes falikutak szolgáltatták. Ezt „kurna”-nak hívták. A megvilágítást már nem lehetett homlokzati ablaknyílásokkal megoldani, mivel itt már mosakodtak is az emberek. A kupolát úgy építették meg, hogy azt felülvilágító nyílásokkal látták el, így ezeken keresztül történt a bevilágítás (10/a kép). Ehhez az előtérhez kapcsolódtak a mellékhelyiségek is. A helyiség fűtése attól függött, hogy az termál vagy gőzfürdő-e.

A török fürdő harmadik, s egyben legfontosabb része a tulajdonképpeni fürdőhelyiség, a „harara” volt. Ide is a soguklukból egy keskeny ajtónyíláson át jutott a vendég. Ez a fürdő legnagyobb helyisége, alaprajzi területe négyzet alakú. Világítását a kupola nyílásain keresztül beszűrő fény biztosította, amelyeket üveglappal fedtek. A kupola közepén kialakított ablak fedetlen volt, az a fürdőben keletkezett nagy mennyiségű gőz elvezetését szolgálta.

Budán jórészt termálfürdők, hararák létesültek. A harara centrumában mindig ott találunk egy – rendszerint nyolcszögű, ritkábban kör alaprajzú és többlépcsős – fürdőmedencét. A medencét a vendégek nem tisztálkodásra használták, mivel az iszlám szerint a tisztálkodás csak folyóvízzel történhet. Ezek elsősorban gyógyfürdők voltak, amelyeknél természetesen hosszabb ideig kellett a vízben tartózkodni, hogy elérje a kívánt hatást.

Vratislav budai tartózkodása idején megfordult egy termálfürdőben, leírása az ilidzsát mutatja be: az előcsarnokból *„kell lemenni az alsó fürdőszobába, melynek belseje kerek kápolnához hasonlít és tarka márvánnyal van kirakva. A fürdőmedence kerülete 43 lépés, mélysége pedig csak akkora, hogy a középtermetű embereknek nyakáig ér a víz. Ha azonban valaki nem akar oly mélyen vízben lenni, az az itt létező márványpadokra, vagyis lépcsőkre állhat, ilyen lépcsősor három van, az elsőn a víz mellig, a másodikon a test közepéig, a harmadikon pedig térdig ér. Aki azonban úszni akarna itt, azt is megteheti”*.⁸⁰ (10/b. kép) Említést tett a márvánnyal borított falakról és a medencében lévő lépcsőkről is.

Az ilidzsák vízellátását is nagyszerűen oldották meg a török építészek. A hőforrásból habarcsba ágyazott és téglával fedett agyagcsöveken keresztülvezették a fürdőbe a termálvizet. A falakban cirkulációs rendszer működött, amely csak az előteret és a fürdőhelyiségeket fogta közre. Az előcsarnokba – attól függetlenül, hogy ott voltak-e kutak – nem vezettek termálvizet. A falban vezetett csővezetékeket csak a falikutak kifolyónyílásai szakították meg, ezek rendszerint valamely egyszerű, falba illesztett kőtáblák voltak. A

⁸⁰ Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai (1982). 24.p.

medence közepén egy oszlopszerű kifolyó állt: ez szolgáltatta a meleg vizet a medencébe. Kialakítása legtöbbször egyszerű volt, de találunk példát arra, hogy ezt egy díszesen kifaragott oroszlánfejet ábrázoló vízköpő szolgáltatta, amint egy török miniatúra ábrázolásán is láthatjuk.

A belső részletek kialakítását mindig is a nemes egyszerűség jellemezte. Voltak elszórtan díszesen kialakított fürdők, ezek jó része Konstantinápolyban épült, de Budán is megtalálhatók, mint pl.: a mai Rudas és a Császár Fürdők.

A fürdők a törökök kiűzése után megkárosodtak vagy romlásnak indultak. Ma már jónéhányat visszaállítottak és visszahozták a török fürdők hangulatát a mai ember számára.

Török templomok Budán – a dzsámik

A magyarországi török építészeti emlékek között a legjelentősebb helyet a dzsámik foglalják el. Számarányukat tekintve jóval felülmúlják a török fürdőket. A törökök már a hódoltság kezdetén igen sok templomot emeltek az iszlám hívők számára szerte az országban. Erre azért volt szükség, mivel egy-egy katonai győzelem után hálát adtak Allahnak, továbbá az iszlám a mindennapi életük szerves részévé vált.

Dzsámit, mohamedán templomot ott építettek vagy létesítettek, ahol legalább negyven mohamedán férfi lakott. A dzsámit az egyszerű, mecsetnek nevezett imaházaktól, kápolnáktól az különböztette meg, hogy minaréja – tornya – volt, s gazdagabban díszítették. *„Kívül és belül a templomokban nincs más, mint igék szír nyelven. Kívül a bejáratnál, belül a papok imafülkéjénél festett jel van, talán a félhold.”* –jellemezte a dzsámikat Ungnád Dávid, konstantinápolyi nagykövet.⁸¹

Az iszlám vallási élet egyik fontos szereplője volt a müezzín, *„ezek a népnek hangosan kiáltják, hogy az isteni tiszteletre gyülekezzenek, lakásaik a templomok mellett vannak, isteni dolgok szemlélésével foglalkoznak vagy pedig az isteni tisztelet végzésénél közreműködnek.”*⁸² írta róluk Vratislav. A müezzinek feladata volta a mohamedán lakosok imára hívása. Mivel az iszlám vallás tiltja a harangokat, ezért ők maguk szólították meg a hívőket. *„Magas hangon teljes erejükből rikoltoznak, s közben ujjukkal befogják a fülüket,”*⁸³ állapította meg róluk a cseh utazó. Az iszlám öt lépcsőjének egyike napi ötszöri imádkozásra kötelezi a mohamedánokat. Ennek értelmé szerint Budán is naponta ötször mehettek templomba az „igazhitűek”. Vratislav Vencel leírása szerint az első ima pirkadatkor, a

⁸¹ Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai (1986). 112.p.

⁸² Szamota István i. m. 197.p.

⁸³ Vratislav Vencel viszontagságai (1982). 29.p.

második napfelkelte és dél között félúton, a harmadik délben, a negyedik vecsernye idején, a legutolsó napnyugtakor zajlott.⁸⁴ A müezzinek egy magas torony erkélyéből hívták imára a hívőket. Ezt az építményt hívják minarének és mindig az imaház mellett található. Ima idején a hívők „...cipőjüket kint hagyják vagy bent leteszik. De senki sem lép cipővel a szőnyegre, hanem mellé állítják, földig hajolnak, letérdelnek, és megcsókolják a padozatot.”⁸⁵

A magyarországi török templomokat két nagy csoportra bonthatjuk. Az első a keresztény templomokból kialakított dzsámik, a másik csoport az újonnan építettek. Az új építésű dzsámik lehetnek téglalap alaprajzúak és azokat rendszerint síkfödémmel fedték. A másik típus négyzet alaprajzú, kupolával fedett. Budán mind keresztény templomból átalakított, mind új építésű dzsámikra is találunk példát. A városban több mint húsz mohamedán templom épült, ezek közül feltehetően néhányról, a legfontosabbakról írtak az utazók.

Vallási tekintetben a Várhegy központja a „Nagy dzsámi” más néven „Szultán Szülejmán dzsámi” volt. Ezt az egykori Nagyboldogasszony templomból alakították át a törökök. A „nagy templomot megtisztítottak az utálatos bálványoktól, falait pedig a mázolásoktól, képektől és festményektől s dzsámivá alakították át. A khatib számára szószéket és mihrabot csináltak, az isteni kinyilatkoztatás olvasói számára emelvényt készítettek, lámpákat aggattak fel s a többi szükséges kellékkel is felszerelték... míg a tegnapi napon ama templom a hitetlenség festményeivel volt tele, ma már a paradicsomhoz hasonló dzsámivá alakult át és a Korán olvastatott benne” - írta már 1526-ban Dzselaázáde Musztafa török történetíró.⁸⁶ A leírásból jól kivehető, hogy a törökök belülről alaposan „megtisztították” a templomot: falakat fehérre mázolták, rá a későbbi időkben török nyelvű igéket festettek (a templom belső, török díszítését egy ornamentális falfestéstöredék is bizonyítja). Evlia Cselebi is említést tett a dzsámiról és annak minaréjáról: „előbb díszes templom volt. ... Egy mináretje van, mely régente harangtorony volt. ... Tiszta fehér márványból készült igen szép mináret ez. Csupa ciprusfa gerendái fölött, bájos festményű plafondja fölött valamennyi épületrészeinek tetejét kékes ón fedi.” Leírta, hogy a templomot valamikor két kupolával fedték, és írt a kapu fölött levő Szent György szoborról is.⁸⁷

Különösen sok kárt tettek a dzsámiban a császári seregek 1598-ban, amikor átmenetileg elfoglalták Pestet. A harcok után sor kerülhetett a megrongált főszentély kelet-délkelet és délkeletre néző oldalfalainak újjáépítésére és a török, számárhátíves ablaknyílások

⁸⁴ Vratislav Vencel viszontagságai (1986): 29.p.

⁸⁵ Ungnád (1986) im: 112.p.

⁸⁶ Thury József (1984) im. 124.p.

⁸⁷ Evlia Cselebi 277-278.p.

kialakítására. Összefoglalva: a templom épületét a török – főleg a déli oldalon, ahol még hozzá is épített – külsőleg is igen komoly mértékben átalakította, de az egykori Nagyboldogasszony templom mindezek ellenére megtartotta gótikus alaprajzi elrendezését és épületszerkezetét.

A második nagy dzsámi Budán a „Szerájbeli dzsámi” vagy más néven „Belső dzsámi”. Ez a templom sem új építésű, a Mátyás által Alamizsnás Szent János tiszteletére emelt kápolnát alakították át. A kápolna orgonáját a mohácsi csata után a palotát bejárva Szulejmán szultán is megszólaltatta. Mivel keresztény utazók erről nem írtak, Cselebihez kell fordulnunk, ha többet meg akarunk tudni erről az épületről: „...ez is templom volt. A budai vezírek mind itt végzik imádságjukat; a pasa palotájának közelében van. Oszmánli módon egy minaretje van, de díszes. Márvánnyal lerakott, tiszta épület ” A leírás további részében említést tett a hárem-kapu alatti sírról is, ahová Gázi Ahmed béget temették el.⁸⁸

A következő dzsámit szintén keresztény templomból alakították át, mégpedig Szent György templomából. Központi fekvése miatt (a Várhegy közepén állt) is nevezték Orta Dzsáminak, „Középső Dzsáminak”. Leírásában Evlia Cselebi erről a templomról megállapította: „... ez is régi. A csársiban [bazár] lévén sok látogatója van. Négy oldalán közút van s a városnak éppen a közepén lévén, Orta dsámi néven ismeretes. Keramittal fedett, egy minaretes dsámi.”⁸⁹

E három jelentős dzsámihoz, amelyek a török uralom első éveiben valószínűleg állami rendelésre készültek, időközben több kisebb-nagyobb mohamedán templom is csatlakozott, amiket alapítványok építettek. Az egyik ilyen a Várhegy északnyugati sarkán álló dzsámi volt. Ez is keresztény templomból átalakított dzsámi lehetett: a középkori Szent Magdolna plébániát szabták át mohamedán stílusra. A templomot a keresztényektől (nyilván a magyaroktól) vették el 1596-ban és Fetih dzsámii („Győzelem dzsámija”) nevet adták neki. Jellegzetessége a minaretjén levő nagy ütőóra, emiatt Szaát dzsáminak: „Órás dzsáminak is nevezték”. „E dsámi minaretjén egy nagy ütő óra van, mely egy konaknyira is elhallatszik. A város összes dsámiai ez óra szerint igazodnak: egy percet sem hibázó, szabatos óra ez.”⁹⁰ – írta útleírásában Cselebi. Az órát Vratislav is látta 1591-ben, amikor a templom még a keresztényeké volt: a „templom mellett eléggé magas torony áll, melyben 151 garádics vezet a haranghoz, de tilos harangozni. A toronyban ütőóra is van ...”⁹¹. Érdekessége ennek, hogy ez volt az egyetlen, a forrásokban is említett óra Budán. A törökök amúgy sem igen

⁸⁸ Evlia Cselebi: 278.p.

⁸⁹ u.o. 278.p.

⁹⁰ Evlia Cselebi: 278.p.

⁹¹ Szamota i.m. 197.p.

használták az órát, mivel ők leggyakrabban a nap és a hold járásából állapították meg az időt - mondta az utazó.

A források említést tesznek Tojgun pasa dzsámijáról is, amely teljesen újonnan, török pénzen épült és alapítvány építette (11. kép). A budai Vízivárosban állt, mára már csak két homlokzati fala van meg, az is jórészt átépítve. Eredetileg négyzet alaprajzú, kupolával fedett építmény volt. Evlia Cselebi erről az építményről nem ír, de Lubenau – habár név szerint nem említi – igen részletesen foglalkozott vele. Ő a janicsárokkal együtt indult városnézésre és ekkor látta meg a dzsámit. Megemlítette a templom melletti mecsetet is, amelyből háromóránként egy török pap [műezzin] imára hívja a mohamedánokat, mivel nem használnak harangot. A dzsámin belül lámpákat látott, a padlót szőnyegekkel borították, és említett még egy magas, kőből készült szószéket is.⁹²

E nagyobb mohamedán templomokon kívül számos kisebb is létesült, és egy-egy városrész, mahalle központjává lett. A Várhegy déli részén a Jeni mahallében állt a Murád pasa által épített „Murád pasa dzsámii”, amely fenn a várban a másfél évszázados török uralom alatt teljesen újonnan és alapjaitól kezdve török pénzen és stílusban épült.

A türbék, török sírépítmények Budán

Az elhunytakat a törökök is külön temetőbe helyezték örök nyugalomra. A sírhelyet többnyire egyszerű, vésett feliratú, lapos kőlappal fedték. A jelesebb személyiségek sírja fölé kör, vagy nyolcszög alapú épületet, mauzóleumot emeltek. Az un. türbék gyakran búcsújáró helyé váltak. A magyarországi török építészeti emlékek csak töredékét képezik a török síremlékek, hiszen mindössze két jelentősebb emlékü a pécsi Idrisz Baba és a budai Gül Baba nyughelye maradt meg. Ezek az építményeket a vallási jellegű épületek közé kell sorolnunk, mivel a halotti kultuszt szolgálták.

A források sajnos csak igen kis részben foglalkoznak a türbékkel, még Evlia Cselebi is csak felsorolásként, mint búcsújáró helyeket említi: *„Gázi-Gürz-Eliász baba ... harcokkal teljes hős volt. Sejkh Miftáh-baba búcsújáróhelye: ez is a Buda elfoglalásánál jelen levő vitézek közül való. Sejkh Khizir-baba sírja, az Orava-kapun kívül, a szőlőkben levő kolostorban van. Sejkh Mukhtár-baba ... egy fényes kupolában van eltemetve. Kalajli Kuz Ali*

⁹² „den 21. Februárii seindt wir mit den Janicsaren ausgangen, die Stadt zu besehen, und erstlich in der Stadt am Wasser zu einer schonen Moskea komen, welche mit Blei bedeckt. Daneben ein hoher Thurm und ein Gang herumb, auf welchem die turkische Pfaffen alle drey Stunden Tag und Nacht zum Gebett ruffen, weil sie gahr keine Glocken haben. Inwendig hingen viel gleserne Lampen, und stunden zwei groser messings Leuchter; der Boden wahr mitt schönen Tepichen bedeckt und wahr ein hoher, steinerner Predigstul drein; in dieser Moskea leidt der Bassa begraben...” Sahn Beschreibung I. 80.p.

pasa; külvárosban egy dombon van eltemetve. Ahmed bég bucsújáróhelye; a középső várba a pasa dsámija háremjében ólomtetejű kupola alá temetve fekszik”.⁹³ Az utolsó síremléknél Evlia a „Szerájbeli dzsámi”-ra gondol.

Ezen építmények mára már nemcsak elpusztultak, de topográfiailag sem tudjuk elhelyezni őket. Amennyiben képet akarunk alkotni kinézetükről, Gül Baba türbéjére kell hagyatkoznunk (12. kép). Cselebi, mint szemtanú számol be arról, hogy: *„Maga Gül Baba is ez ólomtetejű kupola alatt, virágok közt van eltemetve. Koporsóját zöld posztó borítja, boldog fején a bektási fénylő korona*⁹⁴ *van. Körös-körül különféle arab Korán-versekkel van díszítve.*”⁹⁵ Evliával csaknem egyidőben Ottendorf Henrik német utazó is járt Budán. Ő a következőt jegyezte fel: *„A puskapormalommal és a felső meleg fürdővel szemben szintén kies hegy fekszik, s ezen egy török szentnek a sírja van, kit ők Gül Babának, azaz rózsák atyjának neveznek és sok imádsággal és török ceremóniával tisztelnek*”.⁹⁶

Érdekesség, hogy az Evliát és Ottendorft követő utazóknak már nem tűnik fel a díszes síremlék: Edward Brown sem említi naplójában, miközben ő maga megfordult a bektásiak kolostorában.⁹⁷

A türbe nyolcszög alaprajzú, kupolával fedett volt. A kupolát ólom borította. Az épületnek eredetileg csak egyetlen ablaknyílása volt. Fölötte egy számárhátívvá díszített felülvilágító nyílás van. Ugyanilyen nyílás található a kőkeretes záródású ajtónyílás fölött. A korábban a belsejét díszítő elemek közül ma már csak a falakon sorakozó vak számárhátívek maradtak meg. Az átépítések miatt már nem láthatók a falakat díszítő feliratos emlékek sem. Csakúgy, mint azok az ablaküveg-töredékek, amelyeket növényi díszítéssel keretezett Korán-idézetekkel gazdagították az építők.⁹⁸

A meglévő források és feltárt anyagok ismeretében nem tudunk egységes képet alkotni a hódoltságkori síremlékekről. Amelyek azonban fennmaradtak – a fürdőkkel és dzsámikkal együtt – hitelesen mutatják be a török-kor építményeit.

⁹³ Evlia Cselebi 288.p.

⁹⁴ A bektási dervisek süvegét nevezik „tádzs”-nak, azaz koronának

⁹⁵ Evlia Cselebi I. 249.p.

⁹⁶ Hermann Egyed István (1943): Budáról Belgrádba 1663-ban. 34.p.

⁹⁷ Szamota i.m. 330.p.

⁹⁸ Gerő Győző (1980): Oszmán-török építészet Magyarországon. 78.p.

A felszabadulás pillanata

Buda várát 150 éves török megszállás idején többször próbálták visszavenni a keresztény seregek. Mind a törökök, mind a magyarok, de a németek is Budára, mint az ország szimbólumára tekintettek. Hatalma csak annak a félnek lehetett tartós, aki birtokában tudja a nagy múltú fővárost. Központi kérdés volt tehát, ki tudhatja magáénak a királyi palotát is magában foglaló erődöt.

A török szultán és az osztrák császár közötti viszonylagos egyensúly évtizedek óta megbomlott. A „szarvára apadt félhold” ereje egyre kiesebb lett. A török utolsó könnyelmű vállalkozása Bécs elfoglalására nemcsak sikertelen maradt, de kiprovokálta az ellentámadást és a keresztény uralkodók szövetségét. A 17. század haditechnikai versenyében a török seregek végleg alulmaradtak, a császáriak képesek voltak lépést tartani a fejlődéssel. Így történhetett az, hogy a modern és nagy tűzerejű ágyúkkal szinte rommá lötték a várfalakat és 1686. szeptember 2-án a keresztény seregek (köztük magyarok ezreivel) visszafoglalták a sokat szenvedett fővárost (13. kép).

A város visszafoglalását – joggal - komoly sikerként könyvelték el a korabeli Európában. De sikerként könyvelhetjük-e el mi, magyarok? Örülhettek-e a korabeli magyarok egy olyan Budának, amelynek a várfalait rommá lötték, a palotája is igen komoly sérüléseket szenvedett, a várost – mint másfélszáz évvel ezelőtt a törökök – most bajor és szász katonák fosztogatják és egy véletlen folytán egy része leégett?

A Gellért-hegy tetején tüzelőállást foglalt tüzérség nagy erejű ágyúival szétrombolta az egykor királyi vári déli részét, a rondellát, az István tornyot, s mintegy kétemelet magasságban a nyugatról kelet felé csatlakozó déli főhomlokzati részeket. A 18. század elejére a Bécsi Haditanács számára nyilvánvalóvá vált, Buda elavult és romos erődítményrendszerére nincs már szükség. A palota falait a Nagyudvar szintjére visszabontották, a törmeléket a falszorosok betömésére és az árkok kiegyengetésére használták. Kis túlzással egy következő építkezés számára elplanírozták a felszínt.

Buda 1541-es, 150 éves megszállása igaz, hogy elnyomta, de meg nem semmisítette a gótikus-reneszánsz kor építményeit, tárgyi emlékeit. A felszabadító ostrom azonban egyiknek sem kegyelmezett, szinte nyomtalanul elpusztította a reneszánsz-kori és a török-kori Buda emlékeit. Egy dolog elmúlása mindig egy új kezdete is, a felszabadult budaiak számára maradt a remény, hogy az „új” csak jobb lesz, mint a „jelenlegi”...

Felhasznált irodalom

Források

- Antonio Bonfini (1959): Mátyás király. Budapest
Bél Mátyás (1986): Buda város leírása 2. A török Buda. Fejezetek Budapest múltjából 3. Szerkesztette: Faragó Tamás. Budapest
Bertrandon de la Brocquière utazása 1432. In.: Szamota István (1891): Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Budapest
Eschenloer Péter: Nápolyi Beatrix utazása Pettauból Budára. In.: Szamota István (1891): Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Budapest
Fleischer Tamás: Szemelvények a SZAP – Budapest Duna szakasról. 21. jegyzet
Hermann Egyed István (1943): Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása. Pécs
Karácson Imre (1979): Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Budapest
Katona Tamás (1979): Mohács emlékezete. Budapest
Lukinich Imre (1923): Auer János Ferdinánd naplója 1664. Budapest
Mitrovicai Vratislav Vencel viszontagságai (1982). Budapest
Oláh Miklós (1985): Hungária. Budapest
Pierre Chouque (1502): Candel-i Anna utazása Zenggről Budára. In.: Szamota István (1891): Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Budapest
Ransanus (1985): A magyarok történetének rövid foglalata. Budapest
Szalai Anna (1986): Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Budapest
Thury József (1984): Török hadak Magyarországon 1526-1566. Budapest
Wilhelm Sahm (1930): Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau I. rész. Königsberg

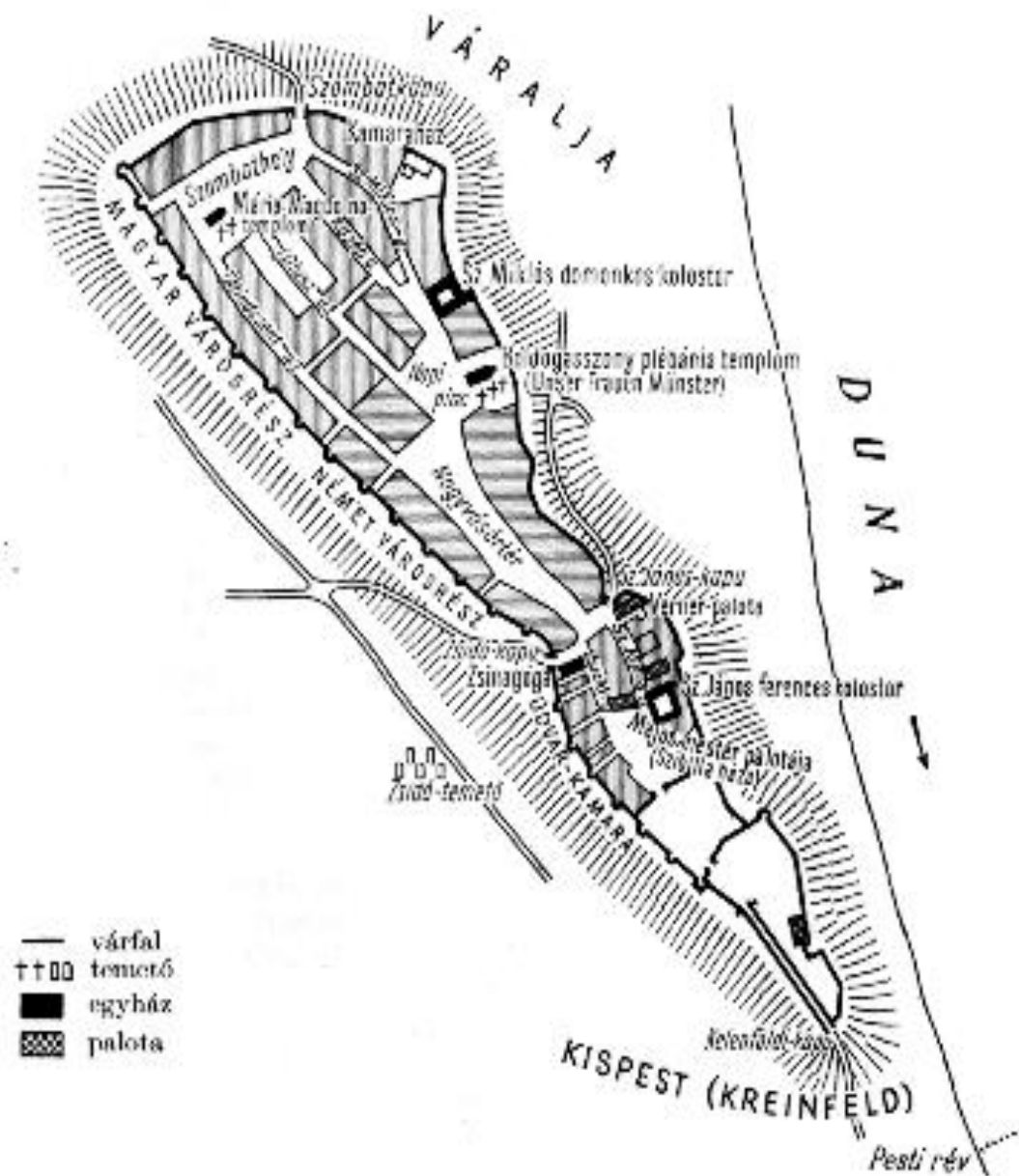
Felhasznált irodalom

- Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András (2000): Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Budapest
Budapest története I. Szerk.: Gerevich László (1973). Budapest
Budapest története II. Szerk.: Gerevich László – Kosáry Domokos (1973). Budapest
Csukovits Enikő (1997): Liliom és holló. Budapest
Engel Pál (1990): Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Budapest
Gerő Győző (1980): Az oszmán-török építészet Magyarországon (dzsámik, türbék, fürdők). Budapest
Granasztói György (1980): A középkori magyar város. Budapest
Gunst Péter (1985): A magyar történetírás története. Debrecen
Hegyi Klára-Zimány Vera (1986): Az oszmán birodalom Európában. Budapest
Mendöl Tibor (1964): Általános településföldrajz. Budapest
Szakály Ferenc (1990): Virágkor és hanyatlás 1440 – 1711. Budapest
Udvarhelyi Károly (1973): Magyarország természeti és gazdasági földrajza. Budapest
Zolnay László (1982): Az elátkozott Buda – Buda aranykora. Budapest
Zolnay László (1969): Ünnepek és hétköznapiak a középkori Budán. Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

VÁROS A „DUNA FÖLÖTT”	2
VISEGRÁD HELYETT BUDA A FŐVÁROS.....	5
A RENESZÁNSZ – KORI BUDA	6
A város fekvése	6
A királyi vár és palota	7
A királyi város – Buda.....	10
Amit a forrásokból megismerhetők	10
A város topográfiája a reneszánsz korban	12
A TÖRÖK ELSŐ „LÁTOGATÁSA” BUDÁN	14
A TÖRÖK – KORI BUDA	15
Amivel a hódítók nem törődtek.....	15
Az elhanyagolt város	15
A „gazdátlan” palota	18
A török-kor épített emlékei	21
A török fürdők	21
Török templomok Budán – a dzsámik.....	24
A türbék – török sírépítmények Budán.....	27
A FELSZABADULÁS PILLANATA.....	29
FELHASZNÁLT IRODALOM	30

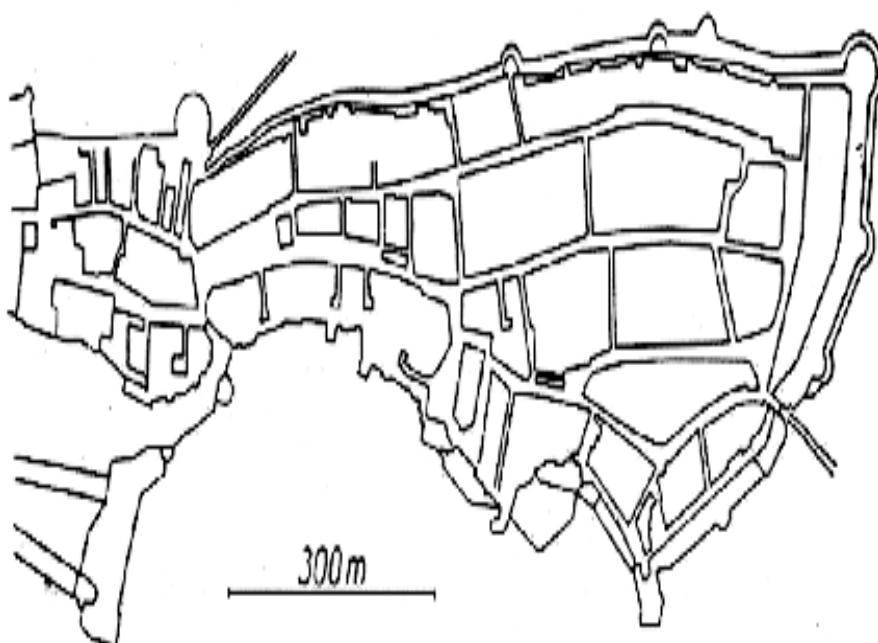
KÉPEK

1. ábra: A vár és a város a Várhegyre települt. Buda 13. századi alaprajza.
(Forrás: Budapest története I. 301.p.)

2/a ábra: A vár utcahálózata ma is élesen eltér a környezetétől.

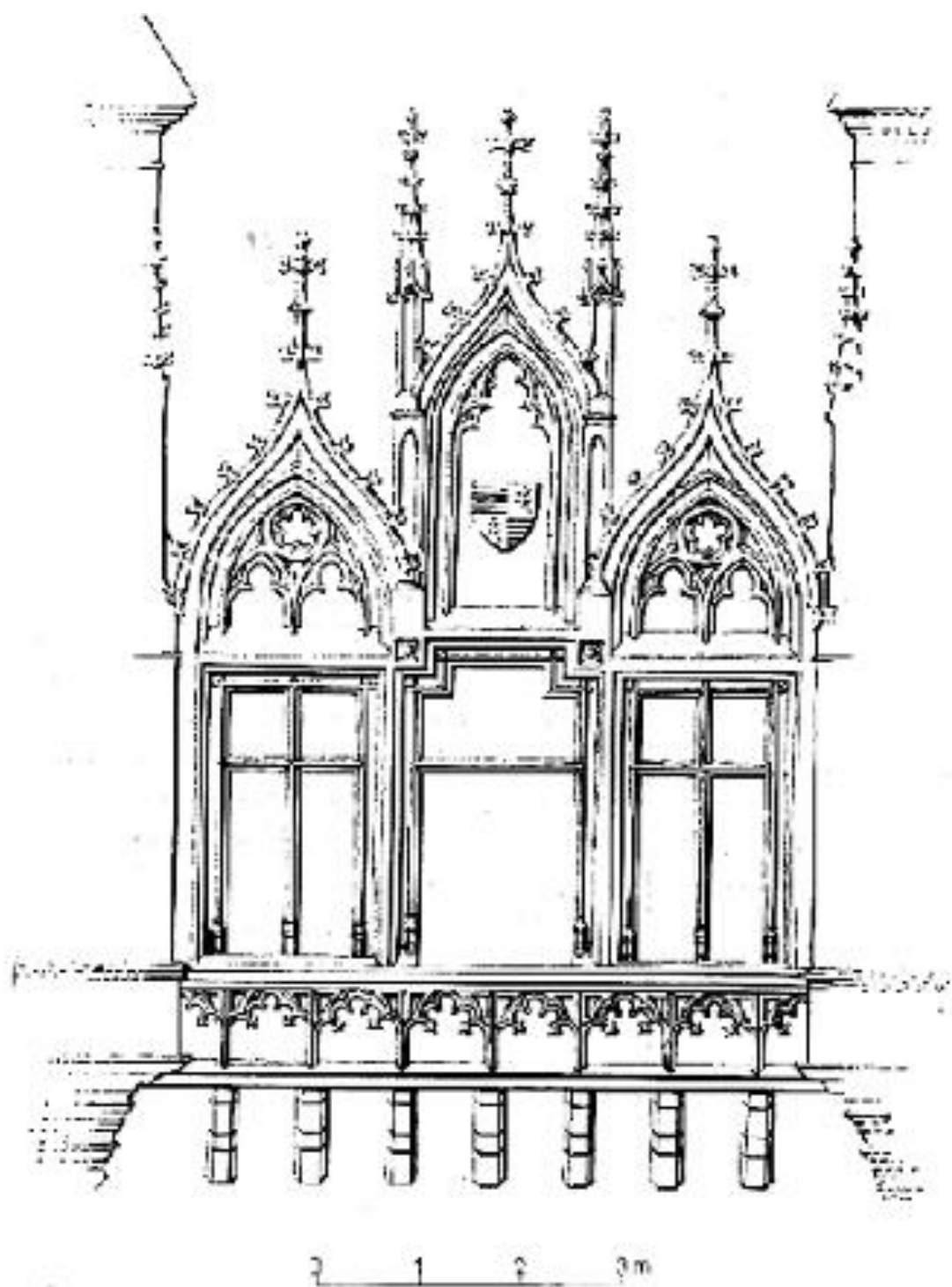
2/b ábra: A vár utcahálózata visszatükrözi a domborzati adottságokat (követi a hegy peremvonalát, összeszűkülnek, hegyesszögben találkoznak, stb.)

Forrás: Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. 279.p. és 289.p.

3. ábra: A királyi palota rekonstruált képe Mátyás uralkodása idején. Északról dél felé haladva a következő főbb egységek különíthetők el: Zsigmond-piac; Friss-palota, előtte a Zsigmond-udvar vagy első, nagy udvar; a Dunának háttal a palotához kapcsolódó Zsigmond-kori palotaszárny a Herkules-lépcsővel, előrébb a Csonka-torony, mellette a Mátyás-palota és a fülkékben a Hunyadiak szobraival; szemben az Alamizsnás Szent János kápolna; erre merőlegesen a könyvtár, magánszobák, trónterem, stb.; előtérben az István-torony; tőle nyugatra előbb a Tárnokház, majd a Csonka-toronnyal összeköttetést biztosító Zsigmond-kori palotaszárny.

(Forrás: Csukovics Enikő: Liliom és holló. 62.p.)

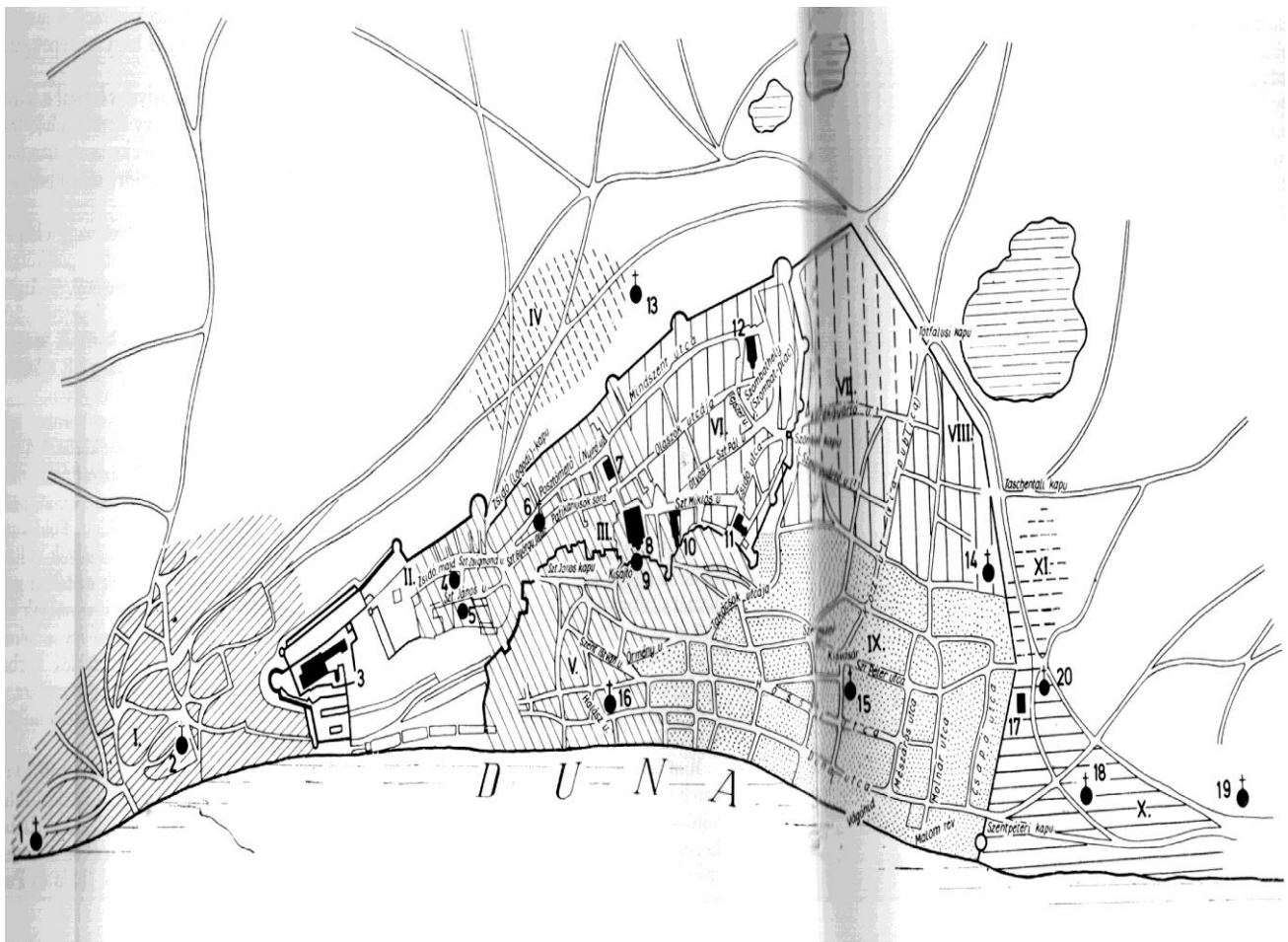
4. ábra: A Friss-palota ajtó- és ablakcsoportjainak rekonstruált rajza.

(Forrás: Budapest története II. 270.p.)

5. kép: Beatrix és Mátyás címerével ékesített kút a Várban

(Forrás: Budapest története II. 299.p.)

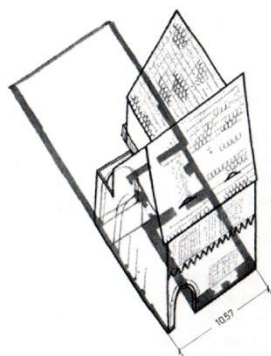

Felmagyarázat:

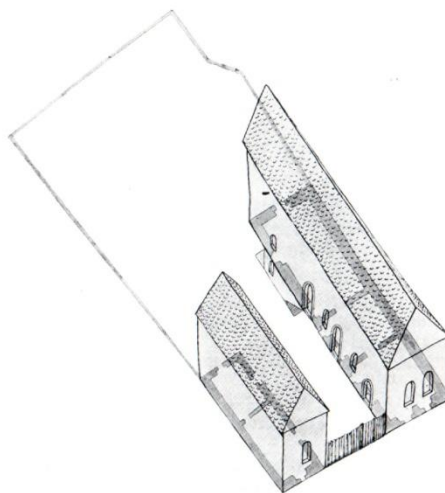
- I. Szent Gellért plébánia körzete
- II. Zsidó- és Szent János utcák
- III. Nagyboldogasszony-templom körze
- IV. Lógod
- V. Szentistván-külváros
- VI. Magdolna-templom körzete
- VII. Tótfalu
- VIII. Taschental
- IX. Szentpéter-külváros
- X. Felhévíz
- XI. Újváros
- 1. Szent Erzsébet kórház
- 2. Szent Gellért-templom
- 3. Vár
- 4. Szent Zsigmond préposság
- 5. Szent János kolostor
- 6. Szent György-templom
- 7. Városháza
- 8. Nagyboldogasszony-templom
- 9. Szent Mihály-templom
- 10. Szent Miklós-kolostor
- 11. Kammerhof
- 12. Szent Magdolna-templom
- 13. Lógodi templom
- 14. Irgalmasság anyja kolostor
- 15. Szent Péter-templom
- 16. Szent István kolostor
- 17. Felhévízi királyi kúria
- 18. Szentháromság-templom
- 19. Szentlélek-kórház
- 20. Szent Lázár-templom

6. ábra: Buda helyraja a plébániahatárokkal a 15. század közepén.

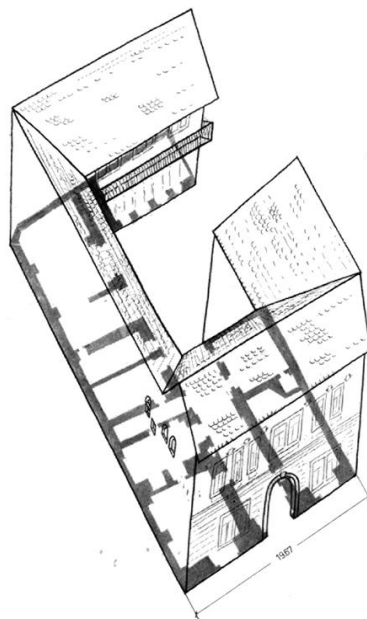
(Forrás: Budapest története II. 24.p.)

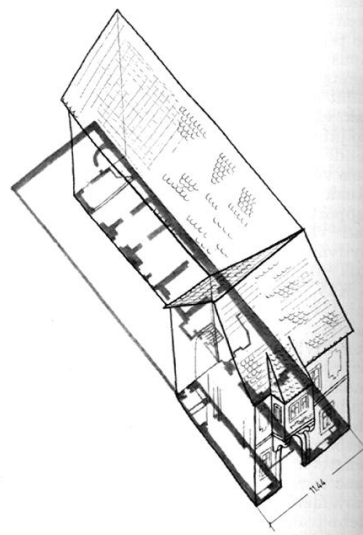
234. Országgház utca 20. XIV. század végi, oldal kapualjas, egyszoboros emeletes ház vetületi rajza

236. A Fortuna u. 12–14. számú házak vetületi rajza (XIII. századi állapot). E házak története a „budai háztípus” kialakítását példázza. Az egykor osztatlan telken egy, majd két földszintes ház állott oromzatával az utca felé. A köztük húzódó bejáratot dongával befedték, emeletet húztak fölé. Ezt igazolja a folyosó zárókőve, amely az egyik ajtóra fut le. A rövidebb házat is meghosszabbították a XIV. sz. elején.

232. Nagyméretű telken épült kétszoboros, közép-kapualjas XIII. századi háztípus, az Országgház utca 2. alaprajzán

233. Az Országgház utca 22. számú ház vetületi ábrázolása. Kétszoboros, aszimmetrikus kapualjas háztípus, keskenyebb telken

7. ábra: A budai háztípus kialakulásának rekonstrukciós rajza.

(Forrás: Budapest története I. 392-393. p.)

8. ábra: Középkori polgárházak a Vár mai utcaképében

(Forrás: Budapest története II. 273.p.)

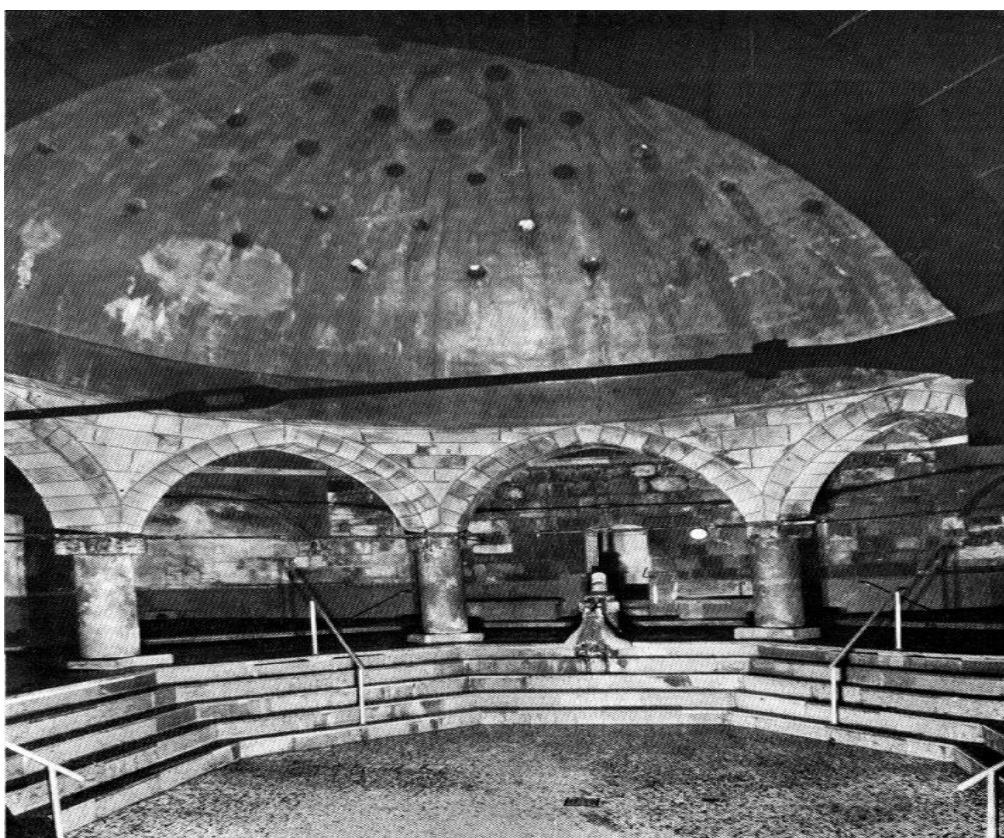

9. ábra: Buda ostroma 1598-ban.

(Forrás: Budapest története II. 340.p.)

10/a ábra: Török-kori fürdő mai képe (Király gyógyfürdő)

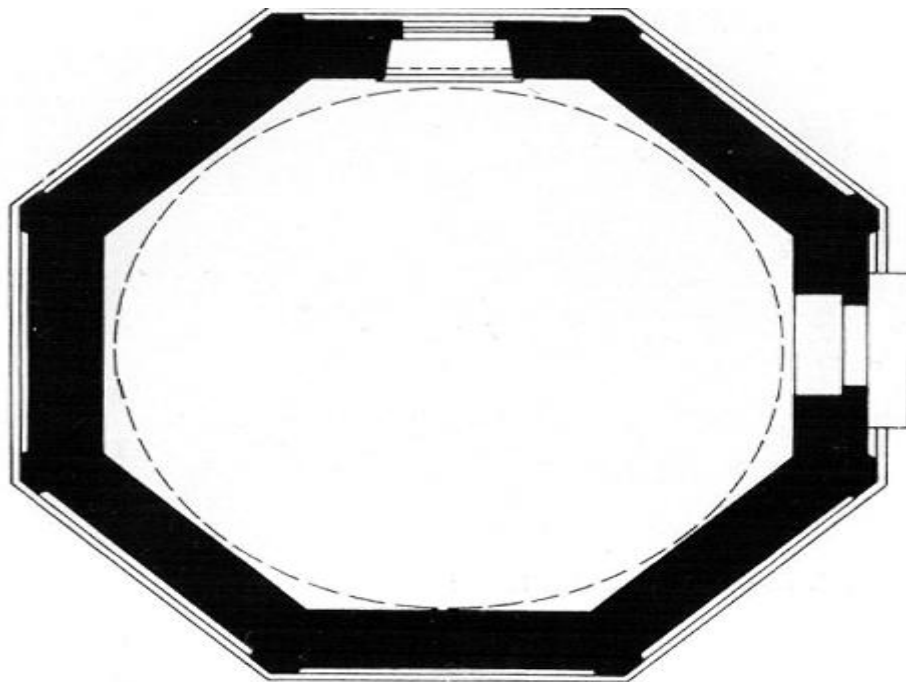
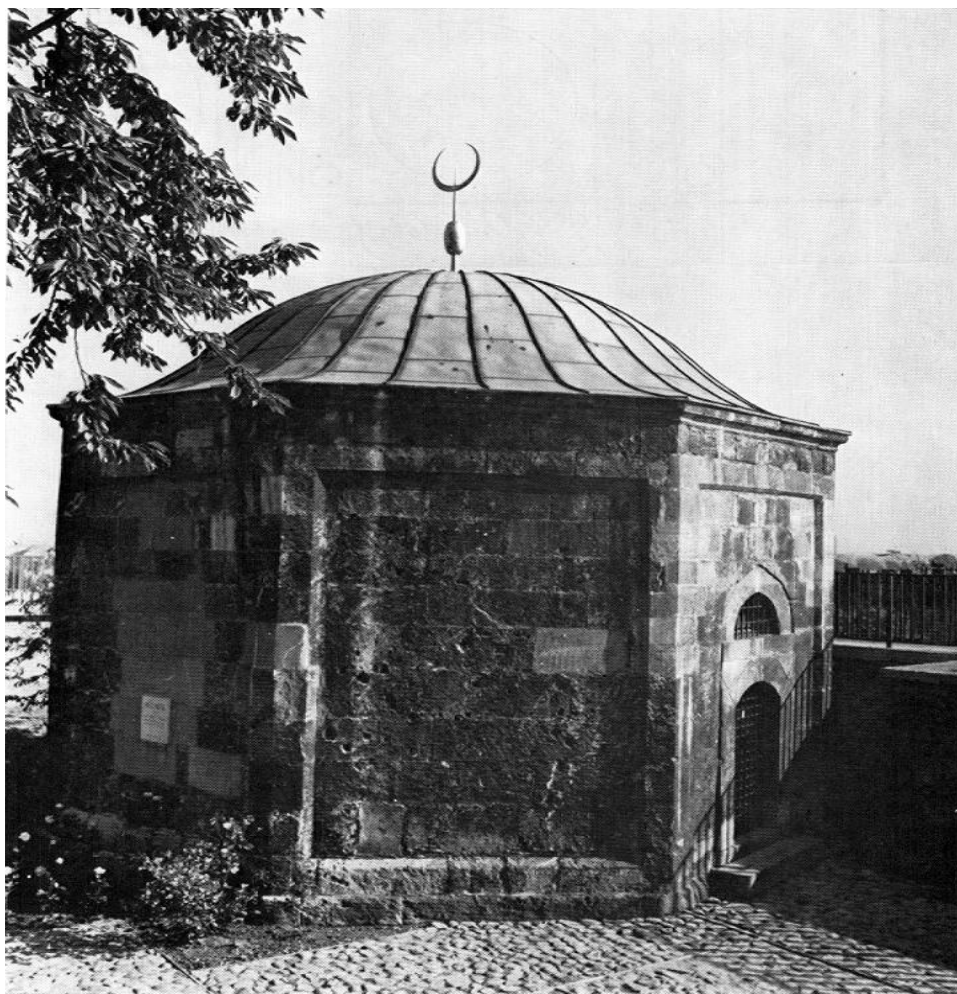

10/b ábra: Török-kori fürdő belső tere (Rudas gyógyfürdő).

(Forrás: Gerő Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon. 79. és 86. képek)

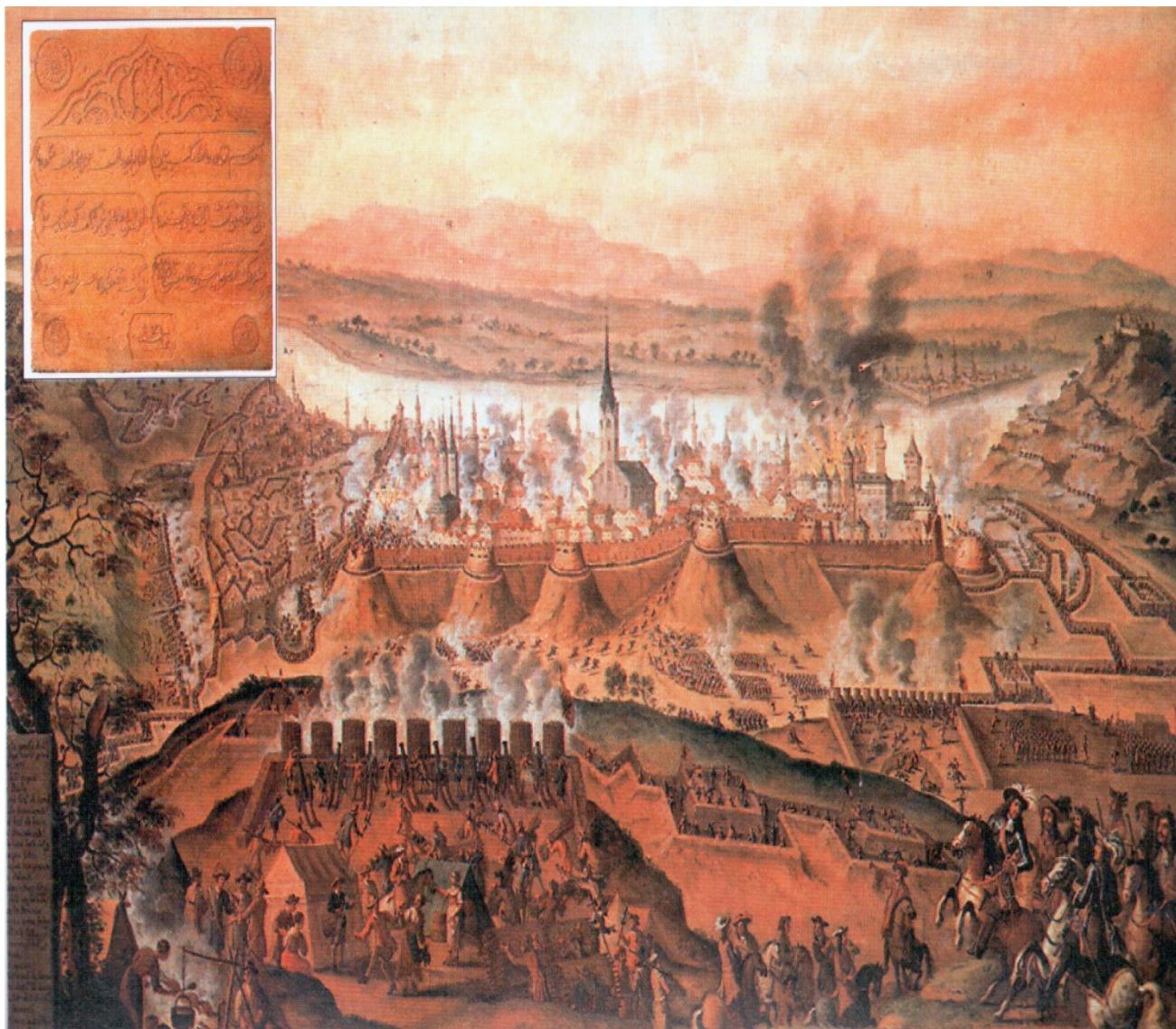

11. ábra: Tojgun pasa-dzsámi délkeleti homlokzatának maradványai
(Forrás: Gerő Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon. 63. kép)

12. ábra: Gül baba türbéjének mai képe és alaprajza.

(Forrás: Gerő Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon. 71-72. kép)

13. ábra: Buda ostroma 1686-ban.

(Forrás: R. Várkonyi Ágnes: Megújulások kora. 78. p.)